

De Veluwse herengoederen en het fenomeen horigheid

Een verkennende inleiding

V. Paquay

De Veluwe geeft de meeste mensen associatie met ongerepte natuur. In tegenstelling tot tegenwoordig werd die ongecultiveerde regio voorafgaand aan de 18/19de eeuw negatief beoordeeld. De historisch geïnteresseerden zien in de Veluwe eerder één van die streken van Nederland waarmee het verschijnsel horigheid was verbonden. Horigheid kunnen we omschrijven als een kwalificatie die primair betrekking heeft op personen, de horigen. Deze heten juridisch onvrij op grond van hun persoonlijke status en/of zakelijke positie. In die hoedanigheid waren zij afhankelijk van een (grond)heer aan wie zij uiteenlopende verplichtingen verschuldigd en aan wiens gezag zij onderworpen waren.

Tot op de dag van vandaag bestaat hierover een beeld dat niet recht doet aan de realiteit van destijds en onterecht uitgaat van twee veronderstellingen. Allereerst wordt het hoogst negatief benaderde fenomeen een lange geschiedenis toegeschreven: vaak begint een exposé met de slavernij bij de Romeinen en de Germanen! Tegen de tijd dat de bronnen rijkelijk beschikbaar komen, had deze vorm van onvrijheid al veel van haar scherpe kanten verloren. Feitelijk baseert men zich op overwegend 17de en 18de eeuwse gegevens, die een ouder minder mild verleden moeten onderbouwen. De afschaffing van de horigheid in 1795 ligt dan in de lijn van de historische vooruitgang. Naast deze evolutionistische interpretatie bestaat bovendien een ander hardnekkig uitgangspunt om alleen over 'hofhorigheid' te spreken: alles wat met horigheid samenhangt, speelt zich af binnen een gesloten rechtscircuit met eigen regels en merkwaardige gewoonten. Horigheid tekende zich in werkelijkheid op twee niveaus af. Van de horige werd ten gevolge van zijn erfelijke persoonlijke status verwacht dat hij hoofdcijns, huwelijksgeld en een deel van de boedel afstond aan de heer. Vanwege de horige grond waarop hij zat, diende hij daarnaast allerlei betalingen en diensten te verrichten. Accent krijgt bij de beperkte benadering het grondbezit geconcentreerd rond een administratief centrum van een domein, de 'hof'. Horigheid wordt met grondheerlijkheid verward¹.

Horigen op de Veluwe kenden verschillende heren. Die van de hertog namen de belangrijkste plaats in. Hierna blijven andere heren en instellingen zoveel mogelijk buiten beschouwing en zal de Gelders-hertogelijke horigheid centraal staan. Deze nam in de laatste eeuwen van haar bestaan de vorm aan van 'herengoederen'. Het verschijnsel is complex en moet langs verschillende kanten benaderd worden om het totaalbeeld in zicht te krijgen. Aan de hand van een overstelpende hoeveelheid nieuwe gegevens die nu beschikbaar zijn gekomen, wil ik de historische ontwikkelingen schetsen en deze in de regionale context plaatsen. Beginpunt vormt het opgaan van het zelfstandige hertogdom Gelre in de Habsburgse Nederlanden (1543). Hoe de nieuwe machthebber tegenover de Veluwse horigheid zoals hij die daar aantrof, stond, komt in Deel I aan de orde. Ingrijpende politieke en maatschappelijke veranderingen omstreeks 1600 deden een geheel nieuwe soort horigheid ontstaan (Deel II). Deel III trekt de lijn door naar het einde: de rudimentaire horigheid was al in de loop van de 18de eeuw een holle institutie geworden, die in 1795 als feodaliteit werd afgeschaft.

Terwijl de literatuur niet meer dan een stiefmoederlijke benadering van de post-middeleeuwse horigheid biedt, zullen wij hierna een globaal beeld trachten te schetsen. Zonder diepgaand onderzoek mag deze verkenning onder nieuwe gezichtspunten niet meer dan een impressie heten².

I. Moeizame reconstructie (1543-ca.1600)

Toen in september 1543 Karel V, koning van Spanje en landsheer over de meeste Nederlandse gewesten, de macht in het hertogdom Gelre overnam, liet de Habsburgse 'heer der Nederlanden' meteen een staat opmaken van zijn jongste aanwinst, waaronder het Kwartier van Veluwe. Een door Brussel gestuurde inspecteur trof een desolate toestand aan. De Domeinen, het geheel aan vaste jaarlijkse inkomsten in geld en natura, verkeerden in een absolute chaos. De laatste Gelderse landsheer, Willem de Rijke, hertog van Kleef en Gelre, had tijdens zijn zesjarig bewind vol oorlogsvoering Gelre vergaand aan zijn lot overgelaten. Op administratief vlak althans was alles bij het oude gebleven³. In 1543 was de verantwoordelijke functionaris voor de Veluwse Domeinen Sander Bentinck; een hoogbejaard man, die het ambt reeds veertig jaar lang waarnam en weinig initiatief meer ontplooidde. De inspecteur oordeelde minzaam over de ruim tachtigjarige: laat hem maar op zijn post, want hij zal toch niet lang meer leven. Hij overleed in 1548. Zijn zoon Johan Bentinck volgde hem op als landrentmeester van de Veluwe. Het ambt zou voorbehouden blijven aan adellijke figuren. In 1559 kreeg Arnhem een eigen Rekenkamer, direct ressorterend onder de Algemene Rekenkamer te Brussel⁴.

Tevens constateerde de inspecteur in 1543 dat diverse inkomsten uit de Veluwe aan rekenplichtige figuren waren toegewezen, die soms op eigen risico werkten. Er was bij voorbeeld een lorenmeester', die de graaninkomsten inde. Er was een 'bosmeester' die op de weinige Veluwse domeinbossen toezicht hield. Er was een 'keurmeester', die zich met de overleden horigen bemoeide. Voorts kwamen bepaalde geldstromen helemaal niet binnen, doordat zij waren verpand aan particulieren. Veel bezit was namelijk door de gigantische schuldenlast van de permanent oorlogvoerende hertog Karel van Gelre geprivatiseerd. De kapitaalverstrekkers mochten bij wijze van renteheffing landsheerlijke inkomsten ten eigen voordele innen, waardoor zij administratief buiten de hertogelijke controle vielen⁵. Bij dit negatieve beeld moet wel ten faveure van de Gelderse zijde worden opgemerkt dat in het hele gewest chaotische toestanden heersten. Verder opereerde objectief gezien de voormalige hertogelijke administratie op een beduidend lager niveau dan de internationaal vooroplopende Habsburgse, die zich had ontwikkeld tot een goed geoliede bureaucratie.

De Gelderse Rekenkamer

De nieuwe vorst wenste inzicht in het financiële voordeel⁶. De totale inkomsten uit het Veluwse Kwartier, dat toch qua oppervlakte het grootst was, beliepen fl. 8500 in 1543/44. In de geleidelijke stijging van het bedrag tot ca. fl. 20.000 reflecteerden zich het herstel en de grotere greep van de ambtenaren en de administratie. De Veluwse domeinen kenden slechts drie belangrijke geldelijke inkomsten: de herengulden waarover dadelijk, de tijnzen en de verpachtingen. De laatstgenoemde waren een verzameling van tal van verpachte inkomstenbronnen; zij vormen in al hun grilligheid de beste economische graad-meter. Aanvankelijk een paar honderd gulden klommen de opbrengsten van verpachtingen op tot fl. 2000 á fl. 3000. Gelre herstelde zich snel. De tijnzen kwamen binnen uit duizenden percelen verspreid over alle 'scholtambten' (vgl.

de huidige gemeenten) op de Veluwe. Met aanvankelijk ruim fl. 3500 overstegen zij de verpachtingen verre en vormden de op een na belangrijkste inkomstenpost. Door een ingreep in de omrekeningskoers, waardoor het totaal bedrag uitkwam op ca. fl. 4500, vormden zij vanaf 1547/48 de hoogste creditpost. De herengulden bleef jarenlang op hetzelfde niveau en deed nog geen fl. 3700. De boekhouding was fictief, want zij gaf aan wat rechtens diende binnen te komen. Niet wat feitelijk werd ontvangen. De financiële betekenis van de irreële herengulden daalde direct vanaf 1543. Nog in 1543/44 ongeveer 42 van de Veluwse inkomsten, bereikte deze in 1550/51 niet meer dan 27 en bleef sedert 1560 hangen op 16 á 17. De terugval is grotendeels relatief, omdat in deze aanloopjaren de pachttopbrengsten sterk toenamen. Zelfs dit fictieve niveau bleef ver achter bij wat het ooit was geweest. Zij geeft een eerste indicatie voor het geringe financiële belang van de horigheid na 1543⁷.

De herengulden lag per scholtambt vast in een basisbedrag uitgedrukt in goudgulden (ggld.) van 28 stuiver. Alles inbegrepen moest er ruim 2600 ggld. binnenkomen. De verdeling over de Veluwe was hoogst ongelijk. Ambten die meer dan tien procent van het totaal oprachten, waren Nijkerk, Heerde en Epe. Het minst belangrijk blijken Voorst en Brummen. Uit de Velwezooom kwam niets. Dit reflecteert, althans grosso modo, het verspreidingsbeeld van de herengoederen. Anders dan voorheen hield voortaan de landrentmeester zelf de registers op de herengulden bij. De controle werd verscherpt. Deze registers maken duidelijk dat het omstreeks 1545 gaat om minimaal 1400 betalingsplichtigen. Wel beschouwd draait het om ca. 1700 stukken grond. De lasten uitgedrukt in kleingeld genaamd groten, waren ongelijk verdeeld. De noordwest-Veluwe kende een zware belasting in verhouding tot het noordoosten. Het komt dus neer op een verschil tussen weinige omvangrijke boerderijen met zware last in Nijkerk tegenover veel versnipperd grondbezit met lichte lasten in Heerde en Epe.

De afrekening geschiedde in de Karolusgulden, later gewoon de gulden (fl.) van 20 stuiver. Tussen betaler en verantwoordelijke ambtenaar voltrokken zich dus al twee herberekeningen. Dit bleef zo. In tegenstelling tot de post lijnzen' werden de omrekeningskoersen van de herengulden vooralsnog niet aangepast. Uiteindelijk noopte de geldontwaarding in augustus 1580 tot een drastische ingreep in de omrekening⁸. Er volgde een inflatiecorrectie van 35%. Gezien de toen heersende oorlogsomstandigheden is het de vraag wat hiervan terecht kwam. Men kon wel hogere opbrengsten in rekening brengen, maar als de grondbezitters toch niets betaalden, laat staan de voor hen ongunstige nieuwe tarieven?

Al die eigenaardige betalingen en afdrachten aan de landrentmeester, die vanaf begin-16de eeuw bekend stonden onder de verzamelnaam 'herengulden'. d.w.z. de aan de landsheer (mijns [genedige lieven] heren) verschuldigde gelden, vormden een kristallisatiepunt van wezenlijke invloed op de Veluwse horigheid. De Habsburgse bureaucraten hadden er geen enkele behoefte aan het oorspronkelijk onderscheid van niet minder dan een drie of vier betalingen te herstellen. Zij gingen zelfs nog een stap verder en voegden daaraan nog enkele toe, want 'rijstvoeder' (leverantie van brandhout) en 'rookhoenders' (leverantie van kapoenen per woning) vielen voortaan ook onder de herengulden⁹. Vanaf omstreeks 1560 beschikte de Rekenkamer over een vernieuwde overzicht van al die betalingen¹⁰. Dat zou het uitgangspunt vormen voor de volgende eeuwen. Tegelijkertijd stelde men dat de gronden die deze herenguldenbedragen moesten opbrengen, 'herengoederen' waren. Weliswaar waren veel horige goederen

eigendom van de landsheer, maar van heel wat andere was de vorst beslist geen eigenaar. Hij had slechts recht op een bepaalde uitkering.

De herengoederen

In een document uit 1568 proeft men dat dit versmeltingsproces zich reeds vergaand had voltrokken. Belasting, rookgeld, rijstvoeder, herengulden, wagenpaarden vallen in één adem. In 1573 kwam het Hof expliciet met de formulering heeren of horigh goet en bouwde een argumentatie op dat de verplichting tot herengulden de status van horige grond impliceerde¹¹. Op deze wijze kon men dit in de eeuwen daarvoor nooit hebben geformuleerd. Het was het eindpunt in een ontwikkeling die meer dan twee eeuwen nodig had om op dit punt te belanden. De essentie komt neer op de vertaling van herengulden in herengoederen. Gevolg was een identificatie van de herenguldenbetaler met de bezitter van een herengoed, met als uiterste consequentie een horige. Op deze simpele wijze had men in het verleden nooit naar beide Veluwse fenomenen gekeken, en zeker niet deze consequentie aan verbonden.

Wat verstond men eigenlijk in de tweede helft van de 16de eeuw onder horigheid? De inventarisatie door de Rekenkamer ondernomen, betekende het nalopen van oorkonden, rekeningen en andere oude documenten om na te gaan waarop de vorst recht had. De introducties bij de rekeningposten geven zo een stukje geschiedenis weer, dat ons verder helpt het fenomeen horigheid beter te begrijpen. Tegelijkertijd schuilt in deze kopteksten een interpretatie van de bureaucratie die uiteraard in het voordeel van de overheid accenten legt. Bij controle van de uit hun historische context gelichte gegevens blijkt de weergegeven visie niet altijd te kloppen of tenminste voor nuancering vatbaar. Algemeen was de tendens de zaak mooier voor te stellen dan de werkelijkheid. Van alle kanten bijeengeraapte feitjes samengebracht en gesmeed tot een allesomvattende ideale toestand, die nooit had bestaan. Veel werd toen niet meer begrepen en kreeg zo een nieuwe betekenis. Om een cruciaal voorbeeld te geven 'vrijlieden', de omvangrijkste categorie horigen op de Veluwe die, zoals de term zegt, vrijdom van afdracht bij overlijden genoten, werden tot 'keurmedigen' gemaakt en zouden dus een stuk uit hun roerende erfenis moeten afstaan¹².

In eerste instantie deed de teruggreep op het verleden een oude terminologie herleven die gedurende de eerste helft van de 16de eeuw al vergaand was verdwenen. Het geheel doet kunstmatig aan. De introductie van nieuwe begrippen, waarvan men nooit eerder op de Veluwe heeft gehoord, versterkt vervolgens dit effect. Opvallend vaker dan voorheen staan de verschillende soorten horigen achtereenvolgens opgesomd. Hiermee was een basis gelegd om de wezenlijke nuances tussen de diverse categorieën te verwaarlozen. Die vervangende opsommingen bevatten dan ook onnauwkeurigheden, pleonasmen en tegenstrijdigheden, als men ze vergelijkt met oudere beschrijvingen. Al in 1556 was er sprake van thins, eijgen, hoffhoerige, koermoetsche luyden ende goederen op de Graafschap en de Veluwe¹³! Dit leidde snel tot gelijkstellingen van alle horigen.

Als een juridische status van de persoon bestond de horigheid in theorie nog tijdens de tweede helft van de 16de eeuw. Ten aanzien van horige gronden drongen zich eveneens nieuwe benaderingen op. Eigengoederen, waarvan de bezitter de gehele boedel moest afstaan, gingen curieuzerwijs volsculdige halsseygenen guederen heten. Het predikaat 'eigengoed' verdween geleidelijk naar de achtergrond¹⁴. Het belangrijkste is wel de ontwikkeling bij de vele vrijgoederen. Zij gingen steeds vaker vrij heeren goed ofwel kortweg herengoed heten¹⁵. In tegenstelling tot vroeger kregen de laatste het

stempel horig mee. Zo heette voor het einde van de 16de eeuw in de regel elk horig goed lerengood'.

Vanuit middeleeuws perspectief kunnen we stellen dat het chronologisch gat te groot is om bij een dergelijke reconstructie de kloof te overbruggen. De horigheid onder het Habsburgse bewind moet als een fenomeen op zich worden beschouwd. De overheidsvisie cumuleerde in een allesomvattende interpretatie van het verschijnsel horigheid die wezensvreemd was aan de Gelderse situatie. Deze bijzondere rechtspositie van persoon en grond werd op een lijn gesteld met de uit het Romeinse recht bekende slavernij of servitus. Woorden als serviel, servituyt en dergelijke treft men dan ook sedert omstreeks 1550 regelmatig in Veluwse documenten aan¹⁶. Van bovenaf kreeg de Veluenaar het etiket 'onvrij' (tegenpool: liber of vrij onderdaan) opgedrongen door een centralistische staat in wording.

De inventarisatie en de reconstructie van bovenaf mogen wel beschouwd maar half geslaagd heten. Op de prachtige kopteksten in de rekeningen volgden menigmaal geen inkomsten¹⁷. Omstreeks 1560 stelden Arnhemse ambtenaren uitvoerige dossiers samen met betrekking tot de horigheid¹⁸. Die bevatten afschriften van oude oorkonden en talloze uittreksels uit uiteenlopende andere soorten documentaties. Allerlei Veluwse eigenaardigheden werden als 'horig' bestempeld, wat zij van oorsprong beslist niet waren. Regelrechte falsificaties werden voor betrouwbaar gehouden. Aldus kregen zij een grotere bekendheid en toepassing. Zij hebben de positie van de horigen zeker negatief beïnvloed.

Deze inzet had moeten leiden tot een allesomvattend recht van horige personen en goederen op de Veluwe. De Habsburgse politiek streefde er namelijk naar alle rechten vast te leggen en te onderwerpen aan een Brussels fiat. In Twente bij voorbeeld, dat al sedert 1528 binnen zijn machtsbereik viel, had Karel V in maart 1545 een algemeen horigenrecht afgekondigd¹⁹. Dit bleef in principe geldig tot 1795. Hier mag de ingreep van bovenaf succesvol heten, die toch nog bijna twintig jaar nodig had gehad. Ook in de Graafschap, waar het verschijnsel van hofhorigheid domineerde, mag het herstel min of meer geslaagd heten, omdat het institutionele kader hier een controle eenvoudiger maakte. Op de Veluwe echter bestond een horigheid die grotendeels buiten de hoforganisatie om functioneerde. Hier waren de lokale autoriteiten verantwoordelijk voor het toezicht en met de ondergang van het politieke bestel betekende dit ook de ondergang van het systeem. In tegenstelling tot de horigheid achter de IJssel vond naar aanleiding van een door koning Filips II uitgevaardigde afkondiging alleen met betrekking tot de Paderbornse goederen op de Veluwe een hofgericht plaats, maar dit zou een van de laatste zijn van de 16de eeuw²⁰. Op de Veluwe vonden ter plaatse nooit meer lofgerichten' over herengoederen plaats.

In dit kader moet de aanleg van de serie registers op de herengoederen worden gezien en geïnterpreteerd. Een aanzet in die richting vormde een mislukte opsomming van eigengoederen in de Noord-West hoek uit ca. 1560. Een in 1563 begonnen register van akten betreffende vrijgoederen hoort ook hier thuis²¹. De genoemde serie, die nu toegankelijk is, maakt bij nadere beschouwing duidelijk dat het aantal documenten uit de 16de eeuw uiterst gering is. Zij zijn vaak geen authentieke optekeningen, maar van elders overgeschreven. Van een consequente optekening is geen sprake. Er ontbreken akten afgegeven door Hof of Rekenkamer. Het geheel geeft de indruk van een schijnvertoning. Vaak betrof het onder mom van onwetendheid of 'recht van nakoop'

een toestemming achteraf, als de zaak al lang was beklonken. De grondbezitters moesten naar Arnhem komen om de zaak te regelen²². De horige administratie was een loketdienst geworden. De Merken konden bij hun registratie ook nauwelijks terugvallen op oudere stukken, laat staan vòòr 1543, want een consequente registratie had voorheen nooit bestaan. Tenslotte valt op dat er inconsequent verschillende, van oorsprong niet-hertogelijke gronden genoteerd staan²³.

Oorspronkelijk bemoeide de landsheer zich persoonlijk met de horige rechten. Strikt genomen verschoof die competentie na 1543 naar Brussel, maar in de praktijk viel deze toe aan zijn gewestelijke representant bij uitstek, de stadhouder; of liever zijn raadslieden die het dagelijks bestuur voerden.

Het eerste Reglement van de Kanselarij uit 1547 vervat in twee artikelen de competentie van de hoogste regeringsinstantie in het gewest. Art. 6 formuleert de exclusieve zeggenschap over hofhorige, koermoedige ende vrije goederen. Art. 7 specificeert vergunning te verstrekking om op tijdelijke basis van zes jaar rentevestiging of afsplitsing toe te staan, of bomen op die boerderijen te kappen²⁴. Formeel werden alle concessies op naam van de vorst uitgevaardigd. De koning kondigde nog in 1556 een inspectie af voor de Graafschap en de Veluwe, maar in 1559 gaf het Hof instructie aan de scholt van Nijkerk en Putten daar een onderzoek in te stellen²⁵.

De definitieve instelling van de Gelderse Rekenkamer in februari 1559 bracht alles in een stroomversnelling. Het toen opgestelde koninklijke reglement stelde in één artikel ook de horigheid aan de orde. In principe erkende de overheid het bestaan van een pluriforme horigheid (eygen of horich welende in verscheyden qualiteyten). Drie zaken achtte de koning hierbij van belang: 1) de harmonie in status tussen persoon en grond; 2) de gelijkwaardige ruil van personen; en 3) de formeel correcte vrijlating²⁶. Dit toont allereerst aan dat men aansluiting zocht bij het verleden. De praktijk zou evenwel heel anders uitpakken. Tegelijkertijd echter slopen nieuwe elementen in, want herhaaldelijk werd gesproken van servyliteit. Alles mocht, mits bekend en geregistreerd.

De keurmeester

Naast inventarisatie van claims werkte de Habsburgse administratie hard aan het terugwinnen van verloren gegane inkomsten. Vervreemde overheidsmiddelen waren de centrale regering een doorn in het oog. Alle particulieren stonden op de nominatie om van die vervreemde rechten en inkomsten uit te kopen. Ten aanzien van de indrukwekkende Batenburgse pandschap, waarbij tal van domaniale inkomsten uit Barneveld, Nijkerk, Putten en Ermelo aan de heer van Anholt toevielen, lukte dit niet. Deze inkomsten uit bijna een kwart van de Veluwe zouden pas tegen het einde van de 17de eeuw terugkeren²⁷.

De Nijkerkse familie Pannekoek hield in 1543 het keurmeesterambt in pandschap. In die hoedanigheid haalde de pandhouder de verplichte afdracht bij overlijden binnen van horigen, buitenechtelijke kinderen en vreemdelingen. Erg actief had de keurmeester zich gedurende de eerste helft van de 16de eeuw niet betoond. De inlossing vond plaats in november 1550 en de herwonnen inkomsten vielen toe aan de rentmeester van Veluwe. In 1557 ging de overheid over tot de aanstelling van een ambtenaar als keurmeester.

In zijn aanstellingsbrief kreeg deze de opdracht een registratie op te bouwen van alle horigen, servilen, bastaerden und uytheemsen om de namen van die personen vast te

leggen die bij overlijden tot boedelafdracht verplicht waren (koerschuldig). De plaatselijke autoriteiten moesten hem alle medewerking geven. Zonder deze lokale figuren kon de keurmeester zijn werk niet doen. Hij kon onmogelijk zelf alle sterfgevallen in de gaten houden. De dorpsgeestelijke bleek zijn informant, terwijl de erfgenamen van de afdrachtplichtige zich binnen zes weken moesten melden²⁸. Of de keurmeester toen daadwerkelijk zo'n boek met namen heeft samengesteld, valt te betwijfelen. Zijn jaarlijkse verantwoordingen ademen een opgeblazen sfeer²⁹. Onder zijn competentie vielen conform de instructie niet minder dan 16 terreinen. Eigenlieden, vrijheden, hoofdcijnsplichtigen, boeten, voogdijrechten, hofgerichten, vergunningen en boeten, houtkap alsmede soortgelijke verplichtingen van bastaarden en vreemdelingen. En om zich helemaal in te dekken viel hieronder trouwens alles wat hij nog met terugwerkende kracht kon achterhalen³⁰!

Meer dan de eerste boekjaren met een paar honderd gulden, reflecteerden de daaropvolgende jaren omstreeks 1560 met fl. 138 resp. 89 het normale niveau³¹. Ook hier echter weer dezelfde toestanden als men bij de hogere financiële instanties aantreft: veel pretenties, weinig realisaties. In die aanvangsjaren namelijk leverden tien inkomstenposten absoluut niets op. Het belangrijkste waren de afdrachten bij overlijden, in het bijzonder de keurmeden. Na verwittiging dat er een keurmede-plichtige overleden was, kwam de keurmeester met de erfgenamen een regeling overeen en organiseerde hij een openbare verkoop van het inbeslaggenomen stuk uit de roerende erfenis. Dit zegt tegelijk iets over de houding van de betrokkenen: zij zelf hebben zich nooit stelselmatig tegen het beginsel van de vordering te weer gesteld.

De keurmede-plichtigen uit de rekeningen blijken voornamelijk allochtonen te zijn, de uytheemsen. Deze bron werpt dus primair licht op de vreemdelingenproblematiek. De landsheer bood die nieuwe Veluwenaren vanouds protectie. In ruil daarvoor moesten zij bij overlijden het kostbaarste stuk uit de boedel afstaan. Terwijl men voor de eerste helft van de 16de eeuw mag uitgaan van globaal drie tot vijf per jaar, komt het gemiddelde voor omstreeks 1560 uit op elf personen; een duidelijk inhaaleffect. De daaropvolgende decennia komen niet hoger dan zes mensen. Gezien hun maatschappelijke positie handelde het vaak om vrij arme mensen, zodat zij relatief lage inkomsten binnenbrachten. Grote problemen schijnt de heffing aanvankelijk niet te hebben gegeven. Door de gewijzigde politieke verhoudingen in de Nederlanden echter dook een argument op om onder de verplichting uit te komen: de van het Sticht (Utrecht) of Oversticht (Overijssel en Drenthe) afkomstige immigrant kon toch bij dezelfde landsheer niet als buitenlander worden beschouwd³².

Overleden personen die waren geboren uit een buitenechtelijke relatie, stonden erfrechtelijk gezien buiten het familieverband. Hun erfenis viel toe aan de landsheer die zich opwierp als algemeen beschermheer. In de praktijk pakte het lot van 'bastaard'-kinderen tijdens de middeleeuwen mild uit. Zo bedachten vaders hen bij testamentaire beschikking. In de eerste helft van de 16de eeuw betrok de keurmeester feitelijk nog niet één geval per jaar. Daarna echter zien we het aantal verdubbelen. Reeds de nieuwe overheid zette zich in voor een strenge moraal die ook verhoudingen buiten het huwelijk en de daaruit voortgekomen kinderen in een negatief licht plaatste. De katholieke geestelijkheid blijkt aan dergelijke geboorten een aanzienlijk aandeel te hebben³³. Wat de horigen betreft haalde de keurmeester pas in 1553/54 de eerste gevallen binnen. Gedurende het derde kwart van de 16de eeuw bleef de score van alle inspanningen

steken bij een gemiddelde van nog niet één persoon per jaar. Het waren doorgaans weinig bemiddelde keurmedigen³⁴.

Otto van Hezeveld was de eerste benoemde keurmeester. Hij nam het ambt slechts twee jaar waar. Sybert van Hezeveld volgde hem in 1559 op. Afgaande op de namen van de veertien benoemde keurmeesters tijdens de volgende twee en halve eeuw blijkt het een functie met weinig aanzien. Zij waren allen tamelijk onbekende figuren; een uitvoerend ambtenaar in dienst van het gewest. Financieel stelde het ambt evenmin veel voor. Het jaarsalaris bedroeg fl. 3735. De bedragen die bij deze functie omgingen, waren verhoudingsgewijs aan de bescheiden kant. Onder Hezevelds vijftienjarig beheer, in 1571, werd overgegaan tot een nieuwe opzet van financiële verantwoording, die tekenend mag heten voor de feitelijke inhoud van zijn werkzaamheden. De andere aanpak resulteerde in twee afzonderlijke series rekeningen. Naast de traditionele inning van keuren stelde hij afzonderlijk de binnengekomen gelden op basis van 'misbruik' te boek. De keurmeester kreeg er de facto een nieuwe taak bij, want ten gevolge van een op 12 oktober 1571 afgekondigd plakkaat zou de massale overtreding van de regels ten aanzien van herengoederen op de Veluwe krachtig ter hand worden genomen³⁶. Ook deze maatregel mag achteraf bezien geen eclatant succes heten.

De overtredingen betroffen opsplitsingen van horig goed, afsplitsen van percelen uit het goed, hypothecaire rentevestigingen op het goed, en Met in de laatste plaats aantasting van de waarde van het goed door het kappen van bomen. De eerste twee gevallen tastten de voorgeschreven eenheid van de boerderij aan en droegen het risico dat afgezonderde delen een eigen leven gingen leiden en zoek raakten, zoals zich bij de tijnsgronden onophoudelijk voltrok. De heer kon zo helemaal geen controle meer houden op de naleving van de regels. Uitkeringen aan derden en houtkap ondergroeven de draagkracht van het goed en konden de grondgebruiker een argument geven om niet te betalen. In de praktijk kwam van deze verboden weinig tot niets terecht, zoals ook de registers op de herengoederen bevestigden. Meestal betreft het een instemming met een al plaatsgevonden hebbende overdracht. Rentevestigingen volgden op het tweede plan, terwijl uitstel tot 'richten' ofwel de zogenaamde 'oprukking' eerder uitzondering waren.

De jongste serie rekeningen laat zien welke bedragen gemoeid waren met de instandhouding van de horigheid op de Veluwe. Zowel de bestraffing van overtredingen als de betaling ten bate van een vergunning leverden de Domeinen de nodige gelden op, die zij uiteindelijk niet meer kon missen. De registers op de herengoederen alsmede deze rekeningen bewijzen hoezeer de rollen werden omgekeerd: iedereen kon tegen betaling een uitzondering op de voorschriften verwerven. Dé facto komt dit neer op het feit dat bijna niemand daadwerkelijk horig naar persoonlijke status was. Nog minder dan de rekeningen bevatten de registers bewijzen dat overtredingen van horigheid op persoonlijk vlak werden aangepakt. Voorzover er op de Veluwe nog horigen waren die hoofdcijns betaalden, huwelijksgeld afdroegen, en/of een deel van de roerende erfenis afstonden, gebeurde dit in de praktijk nauwelijks meer. De geschetste ontwikkelingen zouden het doek definitief doen vallen voor het einde van de eeuw.

Het Veluwse platteland

Onderhuids waren spanningen en conflicten in de nieuwe politieke conglomeratie gegroeid. Juist de jongste loot aan de Habsburgse Nederlanden liet zich door buitenstaanders allerm minst de wet voorschrijven. Vanuit Arnhem trok men alle registers

open om baas in eigen huis te blijven. Tegenover de Brusselse drammerigheid vermochten de Geldersen evenwel weinig. Oppositie groeide, om te beginnen bij de door bureaucraten overvleugelde bovenlaag van ridderschap en burgerij. Toen de geprivilegeerde klassen op het platteland en de steden ook nog gedwongen werden een redelijke bijdrage in de fiscale druk op zich te nemen, nam het verzet concrete vormen aan. De godsdienstkwestie fungeerde als splijtzwam in de samenleving. Immers de centrale overheid wierp zich op als beschermer van het orthodoxe katholicisme tegenover de snel aan populariteit winnende hervormingsbewegingen. In deze regio waren het vooral de calvinisten. Een uitbarsting als de Beeldenstorm van 1566 trof op de Veluwe alleen de steden langs de Zuiderzee. Het militaire geweld begon snel daarop. Zowel de huurlingen van de oppositie die zich verenigd had achter de prins van Oranje, als de door de Spaanse koning gestuurde troepen namen de controle over en hielden willekeurig huis. De Tachtigjarige Oorlog was uitgebroken (1568-1648). Arnhem en daarmee min of meer het hele Kwartier viel in 1579 in handen van de Staatsen. Voor de Veluwe bleken vooral de jaren-1580 desastreus. Ingeklemd tussen twee andere gewesten kwam zij midden in de frontlinie te liggen. Rijn en IJssel vormden het front. Met name vanuit Zutphen ondernamen de Spaanse troepen, die de Oostelijke Nederlanden stevig in handen hadden, invallen op de Oost- Veluwe.

Voor het dagelijks leven had dit tot gevolg dat er chaos heerste. Ongeregeld volk maakte het platteland onveilig. De bevolking daar ontvluchtte het geweld en zocht het vege lijf te redden in de veiligere steden. Zo zag Garderen en Ermelo boerderijen in vlammen opgaan³⁷. Iedereen moest sterke terugval van inkomsten incasseren. Vooral de jaren 1585/90 schijnen in dat opzicht een dieptepunt. De Rekenkamer ging er later vanuit dat vanaf het boekjaar 1581/82 grote gaten vielen³⁸. Oorlogsinflatie verminderde bovendien snel de waarde van het geld. Het officiële gezag had niets meer te zeggen, maar ook de nieuwe machthebbers konden weinig uitrichten. Er heerste een machtsvacuum. Wetsafkondigingen bleven achterwege. Weinig rechtspraak bleef overeind. Wat de horigheid betreft betekende dit dat het feitelijk ophield te bestaan, omdat de rechten niet werden geëffectueerd. Voor de horigen zelf zou deze toestand het meest ingrijpend blijken.

II. Consolidatie van een façade (ca. 1600-1675)

In de overtuiging aan de winnende hand te zijn, traden de Staten en het Hof van Gelre rond de eeuwwisseling naar de 17de eeuw zelfverzekerd naar buiten. De Staten beschouwden zich als de wettelijke opvolger van de afgezette vorst. Triomfantelijke zelfgenoegzaamheid kenmerkt de decennia na het sluiten van de vrede (1648). Voortaan zouden de besluiten van de Ridderschap en de Steden het lot van de Veluwse horigheid bepalen. Zodoende zijn zij tot op zekere hoogte verantwoordelijk voor het voortbestaan én het verdwijnen van de horigheid daar. In dat opzicht zette zij het hertogelijk verleden voort. Nog in 1592 had wetgeving ten aanzien van de Veluwse horigheid plaats in naam van stadhouder Maurits, maar daarna manifesteerden de Staten zich als de bevoegden en riepen op eigen naam wetten uit³⁹. De stadhouder stond bij de Staten in dienst. Zijn persoon was als factor ten aanzien van de horigheid uitgespeeld.

Het Hof van Gelre

In de dagelijkse praktijk lag het initiatief bij het Hof, dat in tegenstelling tot de Rekenkamer met zijn klerken beheerd werd door universitaire juristen. Deze

romeinsrechtelijk geschoolde advocaten keken met andere ogen naar de wereld om hen heen, temeer daar er pas een beroep op hen werd gedaan bij ingewikkelde kwesties, waar de lagere instanties niet uitkwamen. De rechtsgeleerden interpreteerden de horigheid, zeker als het een horig goed betrof, in termen van *dominium directum* (bloot eigendom) en *dominium utile* (nuttig eigendom)⁴⁰. Dit creëert het door moderne rechtshistorici opgeworpen vraagstuk van de zogenaamde eigendomsverschuiving, dat nooit heeft bestaan⁴¹. De uitleg in 1604 van *serviel* in de zin van niet-af-te-lossen lasten geeft onomwonden de nieuwe interpretatie weer⁴².

De juristen zetten zich aan het werk om greep te krijgen op de horigheid. In januari 1603 kwamen zij met een verclaringe van die naturen der heeren horige goederen ende luiden. In het aangeboden dossier zaten allerlei oude oorkonden, maar tot een homogene rechtspositie van de horigen hadden zij niet kunnen komen⁴³. Ook de gestudeerden struikelden over de ingewikkelde Veluwse realiteit. Dit zou de laatste poging zijn die in deze richting werd ondernomen. Hiermee legden zij wel vanuit de ivoren toren een interpretatiekader over de horigheid. Deze houding bereikte een toppunt in stukken uit omstreeks 1630/40 die Schrassert en Van Hasselt het licht deden zien. Het betreft rechtskundige adviezen met sterk casuïstische trekjes; spitsvondigheden staan boven een reële oplossing. Hier doen zich tevens de eerst bekende verwijzingen naar Gelderse rechtsliteratuur voor⁴⁴. In de praktijk verdwenen woorden als 'vrij heerengood' en 'serviel'⁴⁵. De traditionele context van horigheid of onvrijheid raakte daarmee op de achtergrond.

Al in 1580 waren de bezittingen van de geestelijke instellingen geconfisceerd en toegevoegd aan de Domeinen. Ten aanzien van enkele buitenlandse instellingen, die binnen Gelders territorium gronden met horigen hadden, gaf deze maatregel complicaties, omdat men vanwege het voogdijrecht in eigen vlees sneed. De (nu in Duitsland gelegen) kloosters te Elten, Paderborn en Prum mochten hun eigendommen behouden, mits zij zich onderwierpen aan de controle van de Gelderse overheid⁴⁶. Het oude voogdijrecht, dat niet meer inhield dan een algemene ondersteuning en het recht op een derde van de inkomsten bij boeten, werd daarmee opgerekt tot een suprematie over de Veluwse bezittingen. In die kwaliteit werden hun horige gronden als 'herengoederen' beschouwd⁴⁷. Voortvarend stelden Elten, Paderborn en Prum zich teweer tegen die pretenties van een andersgezinde overheid. Zij wisten een dergelijke machtsgreep te pareren. Hun horige goederen vielen weldra buiten de Gelderse registratie.

In 1612 spande de openbaar aanklager een proces aan tegen het hoogadelijke vrouwenstift te HoogElten om bepaalde horige rechten veilig te stellen. Na ongeveer vijftig jaar deed het Hof eindelijk uitspraak: zij stelde de eigen instantie in het gelijk. Voor de Veluwe is het voogdijverdrag van 1652 met Elten van belang. Het verdrag geeft in detail de competenties weer tussen het stift en het gewest. Elten erkende de controlerende bevoegdheid van de Staten; de Staten erkende het hoogste eigendomsrecht van het vrouwenklooster⁴⁸. Het verdrag had tot gevolg dat de horige 'vrouwengoederen' voortaan neerslag kregen in een apart register⁴⁹. Ten aanzien van Paderborn, dat als enige instelling nog tot in de 18de eeuw daadwerkelijk horigen kende, bleef alles bij het oude, terwijl Prum haar rechten in 1609 van de hand deed⁵⁰. Hun beider bezittingen vindt men evenmin terug in de herengoederenregisters.

De Staten waakten over de horige status van de herengoederen. In het nieuwe Reglement voor de Kanselarij, geredigeerd in 1605/22, maar pas in 1651 aanvaard en tot 1811 van kracht, vond dit bevestiging in art. 21: Sullen kennisse mogen neemen van alle saecken aentreffende hofhoerige, koermoedige, volschuldige ende vrije heerengoederen, soowel van abts- en vrouwengoederen, als van andere van gelijke natuur welende. Zij verklaarden zich de enig bevoegde instantie om definitieve kwijtschelding te verlenen⁵¹. Terwijl uit de tweede helft van de 16de eeuw bijna geen vrijlatingen bekend zijn, concentreren zich op de volgende eeuw alle omzettingen van heren- in tijnsgoed. De verklaring hiervoor is te zoeken in de kapitaalcrachtige bezitters, die de vereiste koopsom konden opbrengen, als wel in de permanente kapitaalbehoefte van de overheid. Een naamloos goed onder Nunspeet opende in 1607 de rij van goederen die omzetting tot tijnsgrond verkregen⁵². De golf van 'vrijingen' flauwde snel af na 1650. Het algemene beeld komt neer op een afname van ongeveer 20 ten opzichte van de uitgangssituatie van omstreeks 1600. Sommige ambten steken hier boven uit. Nijkerk en Doornspijk zagen uiteindelijk bijna alle horige goederen verdwijnen⁵³. De conclusie zou zelfs mogen luiden: hoe horiger -want eigengoed-, hoe eerder vrij. De noordwest Veluwe verdween, mede door de langdurige Batenburgse pandschap, zo goed als compleet uit het beeld.

Daadwerkelijk impliceerde de vrijlating nauwelijks echte verandering. Onder de nieuw verworven status van tijnsgoed betaalde de bezitter van het voormalige herengoed hetzelfde bedrag, maar nu onder de naam 'tijns'⁵⁴. De verhoudingsgewijs hoge bedragen onderscheidden hen altijd van tijnsen met andere achtergrond. De grondbezitters waren door de omzetting van status wel definitief af van hun eigenaardige verplichtingen en lasten, waarop voortdurend concessies moesten worden bedongen. Voor de overheid verviel de moeizame controle en ontving zij een aanzienlijk bedrag ineens. Op een verzoek van de kant van de meestal gefortuneerde en hooggeplaatste grondbezitter reageerden de Staten doorgaans positief. Wat de financiën op lange termijn betreft had de overheid weinig te verliezen. Geleidelijk maar onverbiddelijk schrompelde op deze manier het officieel vastliggende zakelijke fundament van de horigheid.

De herengoederenregistratie

In 1592, en sedertdien periodiek herhaald, kregen alle bezitters van de herengoederen de aanzegging zich binnen korte termijn bij de Rekenkamer te melden, op straffe van inbeslagname⁵⁵. Het laatste decennium van de 16de eeuw stond voornamelijk in het teken van puinruimen en herstellen. Het alsnog binnenhalen van zoveel mogelijk achterstallige betalingen was een eerste vereiste. Men ging mild te werk. De officiële sanctie (verdubbeling) werd niet van toepassing verklaard, maar hoe minimaal het verschuldigde bedrag ook, iedere 'cent' moest binnenkomen, want dat men die ehr sal moghen houden vur een recognitie van heerlyckheit und overigheyt off vur een olde gerechtigkeit⁵⁶. In dit verband bevreedt het dat geen koerscorrecties plaatsvonden, want de gulden was ten gevolge van de oorlog onderhevig aan een hollende inflatie, die enige decennia zou aanhouden. Het geld verminderde uiteindelijk met de helft in waarde. De registratieplicht van 1592 met betrekking tot herengoederen sluit aan bij dit herstelbeleid. Het eraan verbonden dreigement van inbeslagname werd amper waargemaakt⁵⁷.

Aan de hand van de registers op de herengoederen constateert men dat een lopende registratie eindelijk bereikt werd rond de eeuwwisseling. Per ambt liep het moment van

de tijdrovende registratie uiteen. Terwijl Barneveld al in 1593/94 en Ede niet vòòr 1597/98 onder controle was gebracht, volgden de ambten langs de Zuiderzeekust pas enige jaren na 1600. Notities omtrent verschillende gronden druppelden zelfs nog later binnen. Met terugwerkende kracht tekende men soms de familieverhoudingen over meerdere generaties op. Niet pure genealogie, maar het vastleggen van ieders erfrechtelijk positie ten aanzien van het goed was het hoofddoel. Persoonlijke consequenties had dit niet; niemand moest strikt genomen hierdoor horig worden.

De registratie geeft een indruk van de destijds heersende sociale omstandigheden. Over het onder een dak samenwonende huishouden van ouders, kinderen en personeel krijgt men geen volledige informatie. Naast kinderloze paren waren grote gezinnen met tien of meer kinderen niet ongewoon; weinigen bleven leven⁵⁸. Schrijnende armoede, hoge kindersterfte en een ricscovol leven waren hiervoor doorslaggevende factoren. De dood was een permanente compagnon. Ouderen konden bij een lage levensverwachting wel degelijk hoge leeftijden bereiken en huwden laat en meerdere malen in hun leven⁵⁹. Echtscheidingen hebben we niet aangetroffen. Men moet bij de kerkeradsarchieven te rade gaan om een blik uit het privé-leven op te vangen⁶⁰. Menig in bovengenoemd register vermeld persoon heeft geen nakomelingen. De hier voor het voetlicht tredende personen zijn bovendien vaak elitaire figuren, geboortig van de Veluwe maar ook vaak van elders. Indrukwekkende graad van migratie van Veluwenaren en onophoudelijke immigratie vanuit alle streken zijn fenomenen die zich ook in deze registers aftekenen.

In dit verband is het belangrijker te constateren dat dergelijke demografische feiten hebben geleid tot ingewikkelde bezitsverhoudingen. Menig familietak had te maken met kinderen uit verschillende huwelijken (voor- en nakinderen), die ten aanzien van de overledene onderscheide rechten genoten. Evenals weeskinderen hadden geestelijk gehandicapten (innocent, onnozel) rechten, die familieleden als voogden behartigden. Oudedagsvoorzieningen moesten de mensen zelf regelen. Alleen kapitaalkrachtigen konden vaak binnen de familie regelingen treffen (lijftocht)⁶¹. De patrilineaire erfopvolging kreeg accent en contrasteerde met de oorspronkelijk moederlijke lijn van de horige status.

Bovenop het feit van een door mannen gedomineerde maatschappij, wat vanaf de 16de eeuw overigens pregnantere vormen aannam, kwam op de Veluwe vanouds het recht van de eerstgeborene⁶². De oudste zoon had in principe de hoogste rechten. Hij nam de boerderij van zijn ouders over. Met betrekking tot de herengoederen kwam dit neer op de `zaalweer'. Begin 17de eeuw heeft men zelfs een eigen term voor deze positie (olderdom)⁶³. Jongere zonen en alle dochters genoten minder rechten. Zij hadden slechts een kindsdeel. De erfrechtelijke praktijk corrigeerde deze legale discriminatie. De bevoorrechte oudste man diende alle andere leden van het gezin uit te kopen. Hij deed dat vaak door broers percelen uit het herengoed ter beschikking te stellen en door zusters een financiële regeling aan te bieden. Splitsing op basis van erfrecht wilde nog niet zeggen dat het boerenbedrijf werkelijk uiteen viel. Regelmatig volgde na de boedelscheiding een levendige handel in aanspraken, zodat de eenheid van de boerderij minder bedreiging liep.

De `zaalweer' vormde de kern van het herengoed, de boerderij waartoe tal van percelen, al dan niet afgesplitst, behoorden. Het herengoed blijkt ondanks de juridische fixatie een dynamisch geheel. Sommige percelen vormden in de geschiedenis een

onlosmakelijk onderdeel van de boerderij, waarover we weinig horen. Andere verdwenen voor korte tijd, maar keerden uiteindelijk terug⁶⁴. Weer andere gingen voor lange tijd hun eigen weg. De logische volgende stap was de formele verheffing tot een zelfstandige 'zaalweer'⁶⁵. Talrijk zijn de naamloze boerderijen. Pas in de loop van de 17de eeuw of later kregen zij allerlei kleurrijke namen. Vaak naar voormalige bezitters of de ligging vernoemd, zijn ook bomennamen populair. Een enkele keer constateert men een verbouwing van een boerderij tot herberg, met bijbehorend naam als Trompet of Moriaen⁶⁶. De op gang gekomen administratie bevorderde de naamgeving.

Tegenover het ambtelijk succes na zoveel jaren tevergeefse pogingen en onverwachtse tegenslagen stond een opmerkelijk verlies dat diezelfde registers overduidelijk aangeven. De administratie accepteerde een nieuwe bezitter, vaak op grond van erfrecht, op de gebruikelijke condities met betrekking tot de status van herengoed (investituur). Tegelijkertijd kreeg de nieuwkomer voor een bedrag van 2 gld. vergunning op het goed te gaan zitten zonder horig te worden (oprukking), wat vanwege de beperkte duur van zes jaar van die vergunning telkens moest worden verlengd. Als deze bezitter een stuk grond wilde afsplitsen, een hypothecaire last op het goed wilde vastleggen, of wenste over te gaan tot het kappen van bomen, dan werd hem dit meestal per omgaande en uiteraard ook tegen betaling toegestaan. In de praktijk blijkt niemand zich te houden aan de eigenlijke regels, want iedereen mag ze overtreden, mits bekend bij de Rekenkamer. Anders viel er achteraf altijd wel een mouw aan te passen. We kennen slechts een paar gevallen van de plicht tot 'richten'⁶⁷. Afgezien van deze uitzonderingen op de regel, leefden er toen geen horigen meer op de herengoederen.

Het overzicht van bezitters van herengoederen tijdens de 17de en 18de eeuw, dat nu in druk beschikbaar is, laat tevens zien wat voor soort mensen in het bezit van deze domeingoederen waren. Vooraf zij gesteld dat er eigenlijk drie niveaus bestaan: 1) de eigenaar, in casu de overheid resp. de Domeinen, 2) de grondbezitter en 3) de feitelijke grondgebruiker. De registers werpen bovenal licht op de tweede categorie, waarop de plicht rustte tot inachtneming van de vele bijzondere regels ten aanzien van dit grondbezit. De ter plekke wonende Veluwenaar komt dus het minst in beeld. Gaandeweg de 17de eeuw trad steeds vaker de Veluwse elite in het bezit: leden van de ridderschap, lokale ambtsjonkers en stedelijke patriciërs niet in de laatste plaats. Beroepsofficieren waren in de nasleep van de Tachtigjarige Oorlog een sterk opkomende klasse⁶⁸. Vanzelfsprekend verbleven dergelijke hooggeplaatste personen niet op zo'n boerderij. Zo niet bij hun eigen grootgrondbezit rond een landhuis geïntegreerd, verpachtten zij de goederen⁶⁹. Het feit dat menigmaal herengoed en adel samengaan, bewijst eens te meer hoe weinig nog het aspect van horigheid, laat staan de negatieve associatie, daadwerkelijk werd ervaren.

Ingewikkelde familieverwantschappen en gecompliceerde bezitsverhoudingen gingen hand in hand. Uithuwelijking en boedelscheiding moesten veelal bij een structurele gebrek aan liquide middelen in grondbezit en afdrachten in natura worden uitgedrukt. Als tegenpool van de officiële afschaffing van de status van herengoed nam in de praktijk het aantal herengoederen door opsplitsingen toe. Ook hiervoor kon tegen betaling terstond vergunning worden verkregen. Men ziet het afgezonderde stuk zelden of nooit terugkeren; dit in tegenstelling tot afsplitsingen van minieme lapjes grond. Diverse keren volgde een verheffing tot zaalweer, wat een definitieve erkenning van de

afsplitsing impliceerde. Dit betekende een geleidelijke, lichte toename van het aantal herengoederen⁷⁰.

Naast de permanente aanvragen om 'oprukking' vervallen de andere vormen van dispensatie tot het tweede plan. Toestemming tot in bezit name resp. verkoop ging meestal samen met toegestane oprukking. Renteverstelingen hielden vaak verband met boedelscheidingen, huwelijkssluitingen of ouderdagsvoorzieningen. Voorzover concrete bedragen beschikbaar zijn, ging het om een behoorlijk kapitaal. Men mag denken aan modaal enige honderden guldens. Uitschieters tot boven fl.1000 komen voor⁷¹. De vergunning tot houtkap zou men tegenwoordig als een vorm van milieubeschermingsmaatregel zien. Juist dankzij het kapverbod stonden toen nog volwaardige loofbomen op de Veluwe. Hoe zeldzaam zij waren geven de beschrijvingen van het boeren erf aan: iedere boom werd geteld. Meer op de westelijke Veluwe dan langs de Zuiderzeeambten. Globaal groeiden er hoogstens een stuk of tien rond het boerenhuis. In hoeverre het verbod op houtkap werd afgedwongen door vergunning te weigeren, geven de registers niet prijs.

Het erfrecht van toepassing op het herengoed was een voortdurend frictiepunt dat tot vele processen tot in de hoogste rechtsinstantie leidde, omdat de gewestelijke overheid rechten claimde die de positie van de erfgenamen, zoals volgens het Veluwse landrecht gold, inperkten of aan specifieke procedures onderwierpen. Het Hof deed vooral in de 17de eeuw tal van uitspraken over herengoederen⁷². Of de grondgebruikers zo sterk stonden dat alles niet veel meer dan een formaliteit lijkt, verdient detailstudie.

Het herstel

Vanaf ca. 1590 brak voor de Veluwe een periode van wederopbouw aan. Dit tijdvak is dankzij overvloedig bronnenmateriaal goed gedocumenteerd, waardoor we relatief veel van de Veluwenaren weten. Op het platteland, dat snel herbevolkt raakte, leefden ongeveer 30.000 mensen tegenover een 10.000 in de vijf steden. Pestepidemieën remden de gestage groei niet wezenlijk af. De Zuiderzeekust kende de hoogste bevolkingsconcentratie⁷³. Roessingh heeft niet alleen zicht gegeven op de demografische ontwikkeling, hij kon tevens licht werpen op de dorpsamenleving⁷⁴. De kerkdorpen fungeerden als middelpunt met veelsoortige voorzieningen voor de verspreide buurschappen en geïsoleerd liggende boerderijen. Hier kon de bevolking terecht voor tal van andere dagelijkse behoeften, terwijl de verhoudingsgewijs kleine stadjes als regionale marktcentra dienden. 'Buitenlandse' steden als Amersfoort - omstreeks 1600 centrum van bombazijn (werkkleding) - en de handelsplaats Deventer oefenden als vanouds aantrekkingskracht uit op de Veluwenaren, die burgerlijke modes wilden volgen. De voorspoedige vooruitgang bereikte haar hoogtepunt omstreeks 1650. Daarna zette een recessie in.

De herengoederenregisters leveren op hun manier ook een bijdrage aan de kennis van deze wederopbouw. Toen begon de Rekenkamer aan te tekenen wat het herengoed behelsde, wat men daarvoor als vanzelfsprekend bekend aangenomen had, dus voor ons met zoveel gevoel voor detail ten enenmale onbekend zal blijven. Berichten van herbouw treft men aan. Op de meeste herengoederen stonden boerderijen van het hallehuistype ter grootte van drie gebinten, waarmee ze een lengte konden bereiken van ca. 20 á 25 m. Relatief gering is het aantal keuters, die in kleine (2 gebinten) behuizingen woonden. Vooral onder Barneveld en Garderen deden zich grote boerderijen van vijf gebinten voor. Hier gaat het om ware herenboeren, die ongeveer

tien procent uitmaakten⁷⁵. Bouwsporen hiervan zijn nog her en der aanwezig in oude boerderijen. Er bestonden ook herengoederen zonder boerenwoning.

De economische situatie had zich inmiddels door alle boven geschetste ontwikkelingen ingrijpend gewijzigd. De laat-middeleeuwse plattelandseconomie op de Veluwe dreef op verschillende pijlers van bestaan, waarvan Slicher van Bath een impressie geeft. Vast bestanddeel op de toenmalige Veluwse agrarische wereld vormden heidevelden en bossen. De weinige overgebleven loofbossen, die onder strenge controle van de dorpselite stonden, leverden bouw- en brandhout. Met grootschalig plaggensteken won men voedingsstoffen voor het bouwland. Akkerbouw, vooral van rogge en boekweit, concentreerden zich in geïsoleerde akkervelden, de enken. Veeteelt op de lager gelegen gronden leverden een aanvullende inkomstenbron voor de meer bemiddelde boeren. De permanent oorlogssituatie had een levendige paardenhandel (ruiterij) tot gevolg. Op het nagenoeg onbewoonde en bosloze Veluwse hoogplateau, met zijn eindeloze heidevelden, vertoefden vele duizenden schapen, die een inferieure kwaliteit wol leverden. De Tachtigjarige Oorlog maakte aan deze laat-middeleeuwse structuur definitief een einde; schapen- en paardenhouderij zouden nadien nooit meer zo'n prominente plaats innemen⁷⁶.

De omvang van het boerenbedrijf werd berekend in malders zaais (ca. 0,2 ha) aan akkerland en in morgens (ca. 0,8 ha) aan weiland. Zij was uit verspreid liggende percelen opgebouwd. Balancerend tussen akkerbouw en veeteelt, zocht men in diversiteit zekerheid in het risicovolle bestaan. De schapenhouderij was al omstreeks 1650 over zijn hoogtepunt heen en het aantal paarden werd gereduceerd tot het eigen bedrijfsniveau (tractie). De geïntroduceerde verbouw van tabak, die in de loop van de 20ste eeuw weer verdween, bood in sommige streken een aanvullende inkomstenbron. Hierover vernemen we bij de herengoederen echter weinig of niets. Eveneens weinig horen we van de moestuin, waar de boerin eigen groente en fruit kweekte. Tuinbouw van enige omvang, die zich vanaf de 17de eeuw verbreidde, deed zich op de Veluwe nauwelijks voor. Langs de Zuiderzeekust trof men eendenhouderij aan. Met marginale activiteiten trachtte menigeen het mager bestaan aan te vullen: thuis weven of houtskoolbranden. Weer anderen lieten zich verleiden tot minder legale praktijken, zoals stroperij, waartegen overheden optrad. Papierfabricage in watermolens op de Oost- en Zuid-Veluwe vormde een bescheiden, maar opvallende plattelandsindustrie⁷⁷. De herengoederenregisters verraden weinig van de werkzaamheden van de bezitters.

Deze ten opzichte van tegenwoordig iets koelere periode (de zogenaamde Kleine IJstijd) en het nieuwe economische krachten spel binnen de jonge Republiek hebben bijgedragen tot de verdere afname van de graanverbouw op de Veluwe. In de lager gelegen regio's was men al vroeg overgestapt op veeteelt. Vetweiderij in de buurt van de grote steden maakten verschillende boeren ongekend rijk. Op de hoge gronden concentreerde zich de eeuwige roggebouw op de enkgronden. Het midden van de Veluwe werd steeds meer het domein van een sterk gereduceerde stapel schapen, waar zandverstuivingen gestaag in omvang toenamen. Er liep van overheidswege vanaf 1650 een toezichthouder onder de naam van 'zandgraaf' rond. Het opgeven van landbouwgronden ging gepaard met emigratie en bevolkingsconcentratie in de dorpskernen. De herstructurering naar een meer diverse plattelandseconomie ving goeddeels de bevolkingsgroei en -verplaatsing op⁷⁸.

De laatste keurplichtigen

Volgens Schrassert kreeg de Veluwse keurmeester in 1600 een nieuwe instructie voorgelegd. Diens herziene taakomschrijving in 23 artikelen gold tot in de 18de eeuw. Op menig onderdeel maken die voorschriften een conservatieve indruk; veel is overgenomen van eerdere omschrijvingen, ongeacht de praktijk. De verplichting tot tweejaarlijkse registratie van alle afdrachtplichtigen doet onrealistisch aan. Nog steeds onderscheidde men keurmedigen tegenover eigenlieden. Nog altijd zou men hoofdcijnsplichtigen op de Veluwe kennen. Diverse artikelen geven de indruk dat hij tevens fungeerde als een soort 'strandjutter', want alles wat geen duidelijk verband had, mocht hij in naam van de overheid opeisen. Penibel wordt de verdeling van het gewin vastgelegd. Een welomschreven financieel aandeel moest het persoonlijk engagement van de functionaris stimuleren. Van de 'keuren' kreeg hij twee derde, van de zeldzame maar lucratieve versterven een derde. De rest ging naar het gewest⁷⁹.

Feitelijk komt het voorgaande erop neer dat de horigheid op persoonlijke basis strikt genomen niet meer bestond vanaf het begin van de 17de eeuw. Als iemand nog die status had, was dat uitsluitend omdat hij geen uitstel had willen of kunnen betalen⁸⁰. Er bestond enkel nog een zakelijke horigheid.

Terwijl onder de Habsburgers het Hof niet ontvankelijk was geweest voor de argumentatie van een en dezelfde landsheer, bleken de Staten van Gelre meer gevoelig voor deze lijn van redenering. Onder de 'Republiek', de Statenbond van de Zeven Verenigde Nederlanden, wilden zij de bondgenoten niet onnodig voor het hoofd stoten. Vanaf het begin van de 17de eeuw werden overledenen die geboortig waren van het Oversticht, Utrecht of Holland vrijgesteld van keurmede, op voorwaarde dat de Geldersen daar dezelfde vrijstelling kregen. Het meest ontvankelijk waren de Staten bij vrijstelling van bijzondere personen, zoals adellijken en vooral de vele van elders afkomstige predikanten. Eerst nog individuele gevallen, kondigde de Statenvergadering van juli 1625 een algemene vrijstelling af. Een soortgelijke vrijstelling ten aanzien van Utrechtenaren uit 1658 om geringe voordeel komt praktisch neer op afschaffing⁸¹.

We vernemen van de categorie keurplichtige bastaarden nauwelijks meer iets. De protestantisering omstreeks 1600 met haar strenge zedelijke normen werkte hierop nog extra in. Bastaardij werd een marginaal verschijnsel, waarmee het gewest gaandeweg gedurende de 17de eeuw een inkomstenbron verloor⁸². Gevolg van de neerwaartse trend bij horigen en bastaarden was dat tijdens de 17de eeuw feitelijk alleen de vreemdelingen overbleven, die verhoudingsgewijs minder profijt inbrachten bij alle moeite om hen te achterhalen. Wat dit aspect betreft fungeerde de keurmeester als een soort vreemdelingenpolitie. Hoe verder de tijd voortschreed, hoe minder belangrijk zijn ambt werd, totdat het niet meer was dan een marginaal verschijnsel, dat meer werk kostte en meer onkosten met zich meebracht (waarop men destijds nauwelijks lette) dan het daadwerkelijk profijt rechtvaardigde.

Zowel in de administratie van de Rekenkamer als die van de keurmeester weerspiegelt zich de protestantisering, die zich langzaam maar met voortschrijdend succes op het platteland voltrok. Men komt ook bij de herengoederen predikanten als grondbezitters tegen, terwijl zij als van elders beroepen figuren menigmaal onder de plicht tot afdracht van keurmede vielen. In 1618 richtte Johan Switers, predikant te Nijkerk, zich tot de Staten met een verzoek om vrijstelling voor zijn overleden vrouw. De Statenvergadering kondigde meteen een algemeen vrijstelling af voor alle Godsdienaren en hun

gezinsleden. Toch genoot de Hervormde Kerk per definitie geen vrijstelling ten aanzien van de verplichtingen verbonden aan herengoederen⁸³.

Ligt de aanvang tot consolidatie van de horigheid op omstreeks 1600 vast, het einde van dit tijdperk is aan de hand van de registers minder scherp aan te geven. De choquerende Franse inval (1672/74) creëerde als zodanig geen breuk. Na het vertrek van de Fransen ging men op de oude voet verder. Het zijn eerder aanwijzingen op lange termijn die aangeven dat er zich tegen het einde van de 17de eeuw wel degelijk iets diep grijpends gewijzigd had. Onder de schijn van continue stroom 'oprukkingsen' vonden wezenlijke veranderingen plaats, zoals we hierna puntsgewijs zullen aangeven. Eenvoudigheidshalve stellen we om en nabij 1675 het startpunt van een gestage afkalving, die naar het einde van de herengoederen zou leiden.

III. Afbrokkelende façade (ca.1675-1795)

De in 1675 herbenoemde stadhouder ging een dominerende positie in het gewest innemen. Hij schakelde oude machtsgroeperingen uit en vestigde een dictatuur van een oranjegezinde oligarchie. Op het Veluwse platteland trok de zich afsluitende klasse van ambtsjonkers de macht naar zich toe. Naast een wedde kreeg de erfstadhouder het opperjachtmeesterschap op de Veluwe. Hierin volgde hij het oude landsheerlijke privilege om te mogen jagen op grootwild op de Veluwe. Als de Staten bij voortdurend een jachtverbod afkondigden, handelde het om de handhaving van het exclusieve recht van de stadhouder. De bosmeester moest hierop toezien en iedere stroper bestraffen. Deze toestand bereikte een hoogtepunt, toen stadhouder Willem III Het Loo tot residentie en jachtslot liet uitbouwen (1685). Naast de omzetting van het ambt Apeldoorn in een hoge heerlijkheid Het Loo, werd hem een uitgebreid jachtgebied toegewezen. Een groot deel van de Oost-Veluwe was hiermee tot particulier domein van de Oranjes geworden. Als dominant figuur in de politiek hernam hij evenwel geen rol met betrekking tot de horigheid.

Meer dan honderd jaar zou de institutie van herengoederen en de voortzetting van het vergunningenstelsel de schijn van horigheid ophouden. Bij nadere beschouwing toch blijken zich verschuivingen van betekenis te hebben voorgedaan. Zij spelen zich op vier niveaus af.

1. De Staten als hoogste instantie ontplooiden nauwelijks meer initiatieven. Het Hof en de Rekenkamer als dagelijkse toezichthouders zetten hun werk op traditionele wijze voort. Een soort index op de herengoederenregisters werd nog begin 18de eeuw samengesteld. Vlak vòòr 1750 vielen de laatste overheidsbesluiten in termen van horigheid. In 1743 de zoveelste herhaling van het plakkaat op de herengoederen. En in 1745 de definitieve afschaffing van keurplicht van vreemdelingen en bastaarden. Over horigen werd met geen woord gerept. Tijdens de laatste vijftig jaar van de Republiek zouden de hoogstbevoegden zwijgen over de Veluwse horigheid⁸⁴. De bij de administratie betrokken juristen plaatsten de herengoederen op den duur in een ongekend perspectief: zij beschouwden dergelijke gronden als een soort leengoederen. Vanuit dit perspectief wendden zij zich in toenemende mate tot rechtsliteratuur uit andere Nederlandse gewesten en het buitenland⁸⁵. Men ziet het geleerdenrecht om zich heen grijpen en het traditionele Veluwse gewoonterecht verdringen.

2. In augustus 1703 werd nog eens het plakkaat uitgevaardigd tegen het verdonkeremanen van herengoederen. In 1708 liet de Rekenkamer weten dat de mogelijkheid tot vrijkoop bestond, mits met toestemming van de Staten. De overheid wilde wel af van al die talloze minieme afdrachten. Afkoop van de herengulden bleef onmogelijk zonder statusverandering. De grens voor de afkoopregeling zowel bij de tijnsen als bij de herengulden lag bij één gulden: daaronder voor anderhalve gulden tegen iedere stuiver; daarboven voor iedere stuiver twee en halve gulden⁸⁶. Doordat de herengulden een aanmerkelijk hogere last was dan de tijns, vielen de bezitters van herengoederen onder de zware categorie. Zij representeerden dan ook kapitaalcrachtige grondbezitters tegenover tijnsplichte, armere personen.

Na 1670 deden zich nauwelijks meer vrijlatingen voor⁸⁷. De dieperliggende factor vormde de algehele economische malaise, die er sedert het midden van de 17de eeuw heerste. De recessie bleek ernstig en langdurig. Behalve de teruglopende mogelijkheid tot kapitaalvergaring, stelde de inhoudsloze status van herengoed geen belemmering meer voor. Als het zo wezenlijk was geweest om van die status af te komen, had men er geen geld voor over. We kennen uit de 18de eeuw nog aanvragen tot kwijtschelding ingediend bij de Staten. Zij reflecteren de nieuwe interpretatie van de bovenlaag op dit curieuze Veluwse fenomeen. Hun maatschappelijke status garandeerde een snelle toekenning. Midden 18de eeuw ging men namelijk in plaats van 'cijnsgoed' over tot een statusverandering in 'particulier eigendom' (vrij goed). Het alternatief van een leengoed was immers privé-eigendom⁸⁸.

Op het vlak van dispensaties voor herengoederen sedert het einde van de 17de eeuw bleef het meeste bij het oude. 'Oprukkingen' verkreeg men veelvuldig en eenvoudig. Het bezit van een herengoed in handen van de Kerk of kerkelijke functionarissen leidde nog steeds niet automatisch tot afschaffing van de status. Dispensaties voor rentevestiging en dergelijke vormden niet meer een vertrouwd verschijnsel. Ditmaal betreffen zij eerder toestemming tot lijftocht, testamentaire beschikkingen, procedures en dergelijke. Puur procedurele zaken verraden een om zich heen grijpende hang tot formalisme. De Rekenkamer gaf zelfs toestemming om te procederen waarbij het herengoed als financiële waarborg gold⁸⁹. De registratie van herengoederen hield vanzelf op omstreeks 1792⁹⁰.

3. Kenmerkend voor de 18de eeuw is een hausse aan toestemmingen voor houtkap, die zich inzette vanaf ca. 1690. Deze regeling ten aanzien van de herengoederen bestond weliswaar vanaf het begin, maar bleef uitzonderlijk gedurende de 16de en de 17de eeuw⁹¹. De achtergrond van de opmerkelijke toename is echter minder duidelijk. Omdat het gaat om hout van hoge kwaliteit (eikebomen), zou men het eerste denken aan huizenbouw. In dat geval was een hausse omstreeks 1600 te verwachten, wat zich indertijd evenwel niet heeft voorgedaan. Voor de economisch moeilijke eind-17/begin-18de eeuw moet men het wel zoeken in de richting van het aanboren van reservekapitaal. Voor het gewest schuilt het lucratieve element in een soort bosexploitatie: vergunning en misbruik brachten geld binnen. De overheid voerde toen ook een strenger beleid ten aanzien van de bossen op de Veluwe. Sommige Veluwse keurmeesters traden tegelijkertijd op als bosmeester⁹². In diezelfde tijd hielden adellijke families zich bezig met het aanleggen van parken en bossen⁹³. Landschapsinrichting speelde mee bij sommige tot landhuis verbouwde herengoederen in het bezit van edellieden.

4. Meer dan voorheen nam de bovenlaag van de maatschappij, waartoe we ook burgers en militairen mogen rekenen, bezit van de herengoederen, zonder dat dit overigens gepaard gaat met de wijziging van de juridische kwaliteit van het goed⁹⁴. Dit bewijst eens te meer hoe weinig de onvrije status daadwerkelijk ervaren werd. Van een tegenspraak tussen goed en bezitter ervoer men destijds niets. Edelen - herkenbaar aan de titel jonker en joffer - en patriciërs vooral uit de steden Arnhem en Harderwijk kochten steeds vaker gronden, niet in de laatste plaats met de bedoeling een luxueuze buitenplaats voor zichzelf te creëren. Toen ontstonden vele landhuizen en 'kasteeltjes' op de Veluwe⁹⁵. Men gold omstreeks 1750 als vermogend met een jaarinkomen boven fl.2000. Een arbeider verdiende toen - alleen bij volledig werk het gehele jaar door - hoogstens ongeveer fl. 250⁹⁶.

Het verloop

De activiteiten van de Veluwse keurmeester weerspiegelen de geschetste verschuivingen. Tussen 1675 en 1750 haalde hij globaal fl. 500 per jaar binnen⁹⁷. In 1720 stopte de keurmeester met de inning van keurmeden. Dirk Otters (1686-1720) was de laatste ambtenaar die de dubbele serie heeft voortgezet. Zijn in 1719 aantredende opvolger Nicolaas Potgieter stopte met de registratie van 'keuren', die alleen nog maar van vreemdelingen werden geëist. De drie laatste functionarissen die op deze positie aantraden, inden en verantwoordden uitsluitend 'misbruiken', wat feitelijk het geld verkregen voor vergunningen inhield⁹⁸.

De afsluitende periode kenmerkt zich door een langdurige economische malaise. Na het midden van de 17de eeuw was de groei eruit en begon een recessie, die ongeveer een eeuw zou aanhouden. Het dieptepunt werd bereikt omstreeks 1740. Men sprak destijds van zorgelijke tijden⁹⁹. Pas de tweede helft van de 18de eeuw vertoonde weer een gestaag herstel. In het klein ziet men de teruggang weerspiegeld in de herengoederenregisters: een boerderij te Barneveld schrompelde van oorspronkelijk vijf naar vier gebinten¹⁰⁰. De slechte economische situatie heeft de religieuze ommezwaai van de Veluwenaren diepgaand beïnvloed. Het piëtisme greep rond 1700 om zich heen. Het dagelijks leven wijzigde zich in puriteinse geest. Volksvermaak werd bestreden, kermessen verdwenen, zondagsmarkten hielden op te bestaan¹⁰¹. Anders dan men zou verwachten, werd daardoor eerder de afschaffing van de horigheid versneld dan de traditionele institutie versterkt. Dit in tegenstelling tot wat vaak wordt beweerd voor vergelijkbare situaties elders en eerder. Het instituut had zich overleefd.

De neutrale houding ten aanzien van deze merkwaardige juridische institutie verklaart het ontbreken van zo goed als ieder negatief oordeel onder buitenstaanders. In Gelderland kende men geen golf van aanvallen in geschrift, pamflet of spotdicht tegen de horigheid". Deels heeft dit te maken met de receptie van het verlichte gedachtengoed in deze contreien, wat niet alleen relatief laat gebeurde, maar ook minder praktisch-sociaal geïntereerd was. Charlotte-Sophie Bentinck van Rhon geb. van Aldenburg, vrouwe van Doorwerth (1715 - 1800), interesseerde zich voor totaal andere onderwerpen dan de edelman Justus Misser (1720 - 1794) van het Westfaalse platteland¹⁰³. Een Veluwse politicus zou niet opstaan. De standenmaatschappij dacht in begrippen van boeren, burgers en buitenlui, waarbij een gesloten elite van adel en patriciaat alle macht vast in handen had. Horigen pasten absoluut niet in dit sociale concept.

Dit politieke klimaat plaats tevens de bekende Veluwse rechtsgeleerde Johan Schrassert (1687 -1756), die in 1740 het enige omvangrijke werk over de Veluwse horigheid publiceerde, in een aparte positie. Deze in 1709 benoemde stadssecretaris van Harderwijk belichaamde politiek en religieus de conservatieve stroming¹⁰⁴. Wat het thema horigheid betreft selecteerde Schrassert voor zijn documentatiedeel op de band met alfabetische trefwoorden teksten die verre van representatief blijken. Het zijn veeleer curiosa in de registers van de herengooderen. De vele duizenden andere stukken waren in zijn ogen oninteressante routine gevallen. Schrasserts bronnenpublicatie vormt daarom een voorzichtig te hanteren basis voor een historisch verantwoorde reconstructie van de Veluwse horigheid.

Op 25 maart 1795 kondigden de Provisionele Representanten van het Gelderse Volk de afschaffing van de horigheid af¹⁰⁵. Zij bestreden hun eigen waanvoorstelling, want de facto bestond horigheid op de Veluwe al zo'n tweehonderd jaar niet meer! In het kader van het antifeodaal programma begonnen zich historisch geïnteresseerden te werpen op dat curieuze, niet meer bestaande en inmiddels afgeschafte fenomeen. De eerste studies staan dan ook in het teken van de afkoopregelingen, die zich tot ver in de 19de eeuw voortsleepten¹⁰⁶. Hun interpretatie dient primair de destijds levende discussie. Tegen dit licht dient men de in het begin van dit artikel geschetste misverstanden te zien.

Noten

Afkortingen:

Afkorting	Omschrijving
BM Gelre Drost, Plakkatenlijst	Bijdragen en Mededelingen 'Gelre' J. Drost, Gelderse plakkatenlijst 1740-1815 (Stichting Oud-Vaderlandsch Recht, Werken 8), Zutphen 1982
GGP	J. van Loon en H. Cannegieter, Groot Gelders Placaetboek, Nijmegen 1701-1740 (3 dln)
Hasselt, Consultatiën	J. van Hasselt, Consultatiën, advysen, advertenties, processen (...) over leenen en andere serviele goederen, Amsterdam-Arnhem 1769 (2 dln)
Heringa, Tynsen Maris, Hof	E. Heringa, Tynsen op de Veluwe, Groningen 1931 A. Maris en H. Driessen, Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795), het Hof van Justitie (1795-1802) en het Departementaal Gerechtshof (1802-1811) (Inventaris Rijksarchief in Gelderland), Arnhem 1978 (3 dln)
Nijhoff, Registers Hof	P. Nijhoff, Registers op het archief, afkomstig van het voormalig Hof des Vorstendoms Gelre en Graafschap Zutphen, Arnhem 1856
REK	Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Gelderse Rekenkamer zie A. Martens van Sevenhoven, Het archief der Geldersche Rekenkamer, 1559-1795 en van de Commissarissen, belast met het beheer van de Geldersche domeinen, 1543-1559, s-Gravenhage 1925-1926 (2 dln)
Schrassert, CGZ	J. Schrassert, Codex Gelro-Zutphanicus, Harderwijk 1740 (2 ln)
Schrassert, Consultatiën	J. Schrassert, Consultatiën, advysen ende advertenties, Harderwijk 1740-1754 (5 dln)

VHR	Veluwe Herengoederenregisters. Zie E. de Jonge en B.J. van den Enk (red.), De herengoederen op de Veluwe, Barneveld 1990-1994 (5 dln)
VM OVR	Verslagen en Mededelingen der Vereeniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht.

---

1. Zie voor horigheid in het algemeen J. De Monté Ver Loren - J. Spruit, Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse Omwenteling, Deventer 1972 (5de druk), 71-77. Standaardwerk tot op heden blijft S.J. Fockema Andreae, Horigheid (Bijdragen tot de Nederlandsche Rechtsgeschiedenis 3), Haarlem 1892.7 Voor 17de en 18de-eeuws Twente B. Slicher van Bath, Samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel, Assen 1957; herdruk 1977, 673-728.
2. Voor de Veluwe in het bijzonder: B. Slicher van Bath, 'Hoven op de Veluwe' in: Ceres en Clio. Zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis. Historia Agriculturae 6 (1964), 167-204; herdrukt in idem, Bijdragen tot de agrarische geschiedenis (Aula 624), Utrecht 1978, 268-303 voor de economische optiek en Heringa, Tynsen, 1-93 voor een verouderde rechtshistorische presentatie. M.b.t. het einde van de horigheid Fockema Andreae (noot 1), 126-143 Heringa, Tynsen, 77-93 en Aalders (zie noot 106), 15-43. Schrijver dezes heeft een dissertatie over 'Horigheid op de Veluwe in de late middeleeuwen (ca.1300-1543)' in voorbereiding.
3. J. Sloet, 'Toestand der domeinen, landsheerlijke inkomsten en gerechtigheden in het Land van Gelre in 1543' in: BM Gelre 11 (1908), 395-431, vooral 398-401 nr. 2.
4. W. van de Pas, 'De Gelderse Rekenkamer in Arnhem en het zestiende-eeuwse domeinbeheer van de komst van de Habsburgers: een institutioneel overzicht' in: F. Stevens en D. van den Auweele (red.), Uytwysens d' archieven. Handelingen van de XIe Belgisch-Nederlandse Rechtshistorische dagen. Leuven 22-23 november 1990, Leuven 1992, 299-325 idem, 'Tussen centraal en lokaal gezag. De bestuurlijke organisatie van Gelre in transitie (1543-1581)' in: F. Keverling Buisman e.a. (red.), Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993, Hilversum 1993, 121-152. Fundamenteel blijft de Inleiding van A. Martens van Sevenhoven, Het archief der Geldersche Rekenkamer, 1559-1795, en van de Commissarissen, belast met het beheer van de Geldersche domeinen, 1543-1559, s-Gravenhage 1925-1926.
5. M. van Driel, 'Gelre voor 1543' in: Keverling Buisman (zie noot 4), 83-107 J. Kuys, 'Het hertogdom Gelre in de periode 1339-1543' in: Van Gelre tot Gelderland. 650 jaar besturen van Gelderland 1339-1989, Nijmegen 1989, 20-35.
6. M. Baelde, 'Financiële politiek en domaniale evolutie in de Nederlanden onder Karel V en Filips II (1530-1560)' in: Tijdschrift voor Geschiedenis 77 (1963), 14-33 idem, De domein-goederen van de vorst in de Nederlanden omstreeks het midden van de zestiende eeuw (1551-1559), Brussel 1971 voor de algemeen Nederlandse context. Toegespitst op Gelre, hoewel nauwelijks cijfermatig onderbouwd A. Martens van Sevenhoven, 's Landschaps vermogen tijdens de Republiek' in: BM Gelre 20 (1917), 189-208, vooral 197-200.
7. REK, inv.nr. 4091-4095 en 4104-4115.
8. GGP I, kol. 757-758.
9. 1548 Heringa, Tynsen, bijl. 12 en 29; 1568 Schrassert, CGZ II, 43-44; 1570 Heringa, Tynsen, bijl. 31; 1573 Schrassert, CGZ II, 16-23; 1580 GGP I, kol. 757-758.

10. REK inv.nr. 1285 en 1516.
11. 1565/79 Maris, Hof I, 200-225 vrijheerenguederen; 1570 Heringa, Tynsen, bijl. 31 vrij heerengoetken; 1571 GGP I, kol. 575-577 die men noemt heerengoederen; 1573 Schrassert, CGZ II, 16-23 heeren of horigh goet, verderop horige goederen, hofhorig goet; 1573 Aldaar, 211-215 vrij heerengoed.
12. Heringa, Tynsen, bijl. 4 en 12 naar REK, inv.nr. 4521 resp. 4104.
13. 1547 Schrassert, CGZ II, 75-82 hoffhoerige, kuermoedige ende vrije goeden; 1556 Aldaar, 330332 thins, eygen, hoffhoerige, koermoetsche luyden ende goederen; 1565/79 Maris, Hof I, 205 hoffhoerige, koirmundige ende vrijheerenguederen; 1573 Schrassert, CGZ II, 16-23 heeren of horighe goet; 1573 Aldaar, 211-215 vrij heerengoed.
14. 1548/49 Heringa, Tynsen, bijl. 7 dess heren eygen gueden ind erven; 1556 Schrassert, CGZ II, 330-332 onse eygelycke, hoerige, koermoedige en vrijgoederen; 1557/58 Heringa, Tynsen, bijl. 3,1_8, 34 volschuldig eygen goederen.'Halseigen': 1557/58 Heringa, Tynsen, bijl. 3 des heeren volschuldich halseyghen; 1559 GGP I, kol. 255-257 halseigen. Vgl. Woordenboek der Nederlandsche Taal V, kol. 1685-1686 kent geen andere voorbeelden dan hier bijeengebracht.
15. 1548/49 Heringa, Tynsen, bijl. 12 en 29; 1552 Aldaar, 71 noot 7; 1557/58 Aldaar, bijl. 34; 1573 Schrassert, CGZ II, 211-215. Vgl. noot 11.
16. De term serviel e.d. niet in WNT (zie noot 14) of het Middelnederlandsch Woordenboek, `s-Gravenhage 1885- 1952 of Middelnederlandsch handwoordenboek, 's-Gravenhage 1932-1983 ! Zie 1543 Sloet (noot 3), 400 gens et biens servilz; 1548 Heringa, Tynsen, bijl. 2 horicheyt oft servituyt; 1557/58 Aldaar, bijl. 4 in diverse servile conditien; Aldaar, bijl. 25 serviele guederen ende persoenen, servituten ende subiectien, hoerige luyden ende servile persoenen; Aldaar, bijl. 34 hofhoerigen servilen rechten; Aldaar, bijl. 37 serviele personen; 1553 Schrassert, CGZ II, 272-273 soo en lijn sij niet der serviteyt onderworpen; 1557 GGP I, kol. 242-243 van allen horigen, servilen, bastaerden und (..); 1557/8 Heringa, Tynsen, bijl. 3-6, 18, 25, 34, 35, 37; 1559 (zie noot 26); 1559 GGP I, kol. 255-257 in sulliche servile conditien te halten; 1571 GGP I, kol. 575-577 wesende van serviele conditie.
17. Heringa, Tynsen, bijl. 2, 7, 12, 29 naar REK inv.nr. 4104.
18. REK inv.nr. 1284 Memoriaelbouck (ca. 1550) en REK inv.nr. 17 (ca. 1545).
19. W. Massink, Hoorige rechten in Twente, Zwolle 1927, i-xv bijlage 1.
20. 1556 Schrassert, CGZ II, 330-332 generaele visitie en hoffgerichte te doen houden nae den olden gewoonte.
21. REK, inv.nr. 1517 [1544-1567] en 1519 [1563-1579] waaruit in chronologische volgorde Heringa, Tynsen, bijl. 33 (= VHR nr. 115) en 31. T.a.v. eigengoederen 1559 mrt 7 GGP I, kol. 255-257 `wet' op eigengoederen; register van eigengoederen met gebruikmaking van verouderde gegevens REK, inv.nr. 1555a, o.a. geciteerd bij Heringa, Tynsen, bijl. 17.
22. Bijvoorbeeld Maris, Hof II, inv.nr. 2302; B. Slicher van Bath, Het archief van de Kelnarij van Putten, 's-Gravenhage 1952, inv.nr. 206 m.b.t. VHR nr. 193. Vanuit het gezichtspunt van de grondbezitter 1563 Heringa, Tynsen, bijl. 33, maar vanuit de Rekenkamer 1570 Aldaar, bijl. 31.
23. VHR, nr. 49, 192, 210, 211. In het algemeen 1568 Schrassert, CGZ II, 43-44 van abts, vrouwen, hoerige of anderen coirmoedige goederen. Betreffende Paderborn in het kader van het toen gehouden hofgericht 1544-1548 Schrassert, CGZ II, passim. M.b.t. Elten 1566 Aldaar, 41-42; A. Martens van Sevenhoven, 'Uit het

- Veluwsche boerenbedrijf in de tweede helft der zestiende eeuw' in: BM Gelre 18 (1915), 165-166
24. 1547 Schrassert, CGZ II, 75-82; verbeterde editie Nijhoff, Registers Hof, ix-xii, vooral vii: Art.6. Item van alle zaken aantreffende hoffhoerige, kuermoedige ende vrije goeden, tzij datter questie es van 't principael goet ofte van eenich partaige, daeruuyt te doen ofte versette parceelen inne te lossen. Art.7. Item sullen oirloff mogen geven mit voorweten ende advys des Commissarys om zulcke goederen te belasten off op een losse te versetten, met conditie deselve te lossen binnen nesse jaeren, opte verbuete van den goeden, oft oick om 't hout op zulcke goederen staende te mogen houwen, alle 't welcke geschieden sal bij opene placcaten oft besegelde briefven die welcke op de registrekamere geregistreert sullen worden. Een officieuze ordonnatie uit 1565/79, teruggrijpend op 1547 en wellicht 1556 (zie noot 20), geeft Maris, Hof I, 200-225, vooral 205-206: Art.10. Item alle saecken aantreffende hoffhoerige, koirmundige ende vrijheerenguederen, tsij dat daer questie is van 't principael guett off van ennige stucken, daeruutt to doen, offte versetten parselen in toe bessen. Ende dwiel daer seker concept voorhanden is, hoe ende welcker gestallt die questiën van hoffhoerige ende koirmundige guederen sullen geuittert ende geeindett werden, sal men tzelve aenhoiren ende darinne sich in billickheytt erfinden laten. Deser gestallt dat des heeren rentmeister sowael in Veluwen als in der Graeffschap ende anderen plaetzen, daer van dergelicken hoffhoerigen, koirmundigen ende vrijheerenguederen toe doen is, hoffgerichtt halten sullen, als datt aen eenen iederen oirdtt van alts gewointlick ende gebrueckelick is. Vgl. noot 51.
  25. In naam van koning: 1556 plakkaat Schrassert, CGZ II, 330-332; 1566 W. Wijnaendts van Resandt, Inventaris der huisarchieven op Oolde, z.p. 1923 reg. 63 (Doornspijk) en 1560 bevestiging van het Werdense hofrecht te Putten. Uitgaande van Hof GGP I, kol. 255-257.
  26. 1559 Ch. Terlinden, e.a., Recueil des Ordonnances des Pays Bas, II série (1506-1700) deel VII, Brussel 1957, 407-417 (art.1-67), vooral 411 art. 26. Ende aengaende die gerechticheyt van persoonen zijne voors. majesteyt eygen of horich wesende in verscheyden qualiteyten ende van den goeden die niet gehouden mogen worden dan bij persoonen van servyle conditien naer eysch der goeden, zijner majesteyt verplicht wesende met verscheyden diensten, peerden ende waegens ende kerren gehalt oft onderhoudinge, chijnsen, erfrenten, erfpacht, zoe in gelde als in graenen, scapen, verkenen, enz., deselve van der Rekeninghe sullen nerstelijc toesien dat die rentmeesters in de Veluwe ende Zutphen alle sulcke gerechticheden in wesen houden. - Oich mede dat geen wisselinge van servyle persoonen bij den rentmeesters toegelaten worden dan om persoonen van gelycken oude ende conditien die den heere vruchten ende goet aenwinnen mogen. - Desgelycs dat oock geen vrijdom oft eenige veranderinge in de gerechtigheden voornoemde geschiede sonder expresse ordonnantie van die van de Financien; dat oock alle versterf ende erfwinninge te vollen gevoirdert worde ende in naturen gehouden, namentlijck de gerechticheden van den chijnsen op de Veluwe, als van 't verval ende innewinninghe die van oudtstijts geuseert is geweest.
  27. Zie REK, p. 66 inv.nrs. 360-366 en Maria, Hof II, 107-108 inv.nrs. 2253-2256.
  28. 1557 aug. 17 GGP I, kol. 242-243.
  29. Deze financiële jaaroverzichten zijn al vaker geraadpleegd, maar nooit systematisch bestudeerd. Rechtshistorici als A. de Blécourt, Bewijsstukken, behorende bij het Kort Begrip van het OudVaderlandsche Recht II, Groningen

- 1926, 244-246 en Heringa, Tynsen, haalden zonder argumentatie de krenten eruit. Een aantal rekeningen werd overgeschreven onder weglating van substantiële informatie door H. Mijnsen, 'Gegevens betreffende sterfgevallen op het platteland van de Veluwe uit het Archief der Geldersche Rekenkamer sedert de tweede helft der 16de eeuw', in: *De Nederlandsche Leeuw* 50 (1932), kol. 108-113, 144-149, 180-183, 215-219, 249-251, waarvan passages reeds in extenso waren uitgegeven door Schrassert, CGZ II, 385-386 en Heringa, Tynsen, bijl. 6. Een tegenovergestelde benadering die de context van het sterfhuis intact laat, biedt: H. Enno van Gelder, *Gegevens betreffende roerend en onroerend bezit in de Nederlanden in de 16de eeuw* (RGP Grote serie 140 en 141), 's-Gravenhage 1972-1973, vooral deel I, 307-366. Voor de jongste modelbenadering van boedelinventarissen A. Schuurmans, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19de eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant* (AAG Bijdragen 30), Wageningen 1989.
30. Heringa, Tynsen, bijl. 3-6, 18, 25, 34, 35, 37 naar REK, inv.nr. 4521.
  31. REK, inv.nr. 4521-4523; zie ook noot 7.
  32. Tienjaarlijkse gemiddelden: 1550/59 11,1; 1560/69 5,8; 1570/79 6,6 vreemdelingen. Vgl. 1566 Schrassert, CGZ II, 385-386.
  33. Tienjaarlijkse gemiddelden: 1550/59 2,7; 1560/69 3,0; 1570/79 2,6 bastaarden.
  34. Tienjaarlijkse gemiddelden: 1550/59 0,8; 1560/69 0,5; 1570/79 1,6 horigen. Mijnsen (zie noot 29), kol. 108-110: 'Dat in de posten de keurmedigen verre in de minderheid zijn, zal de genealoog al evenmin betreuren als de keurmeester destijds, aangezien deze doorgaans arme en onaanzienlijke lieden waren.' moge illustreren niet alleen Martens maar ook de algemeen levende vooropgezette mening ten aanzien van horigheid.
  35. Zie voor hun namen REK, p. 401-410 inv.nrs. 4521-4672.
  36. 1571 GGP I, kol. 575-577.
  37. Verbrande boerderijen VHR nrs. 113, 114, 117. Door oorlogsgeweld getroffen boerderijen te Ermelo VHR nrs 261, 264.
  38. Vordering achterstallige betalingen 1591 GGP II, ko1.31-33.
  39. Plakkaat in naam van stadhouder Maurits van Oranje-Nassau 1592 GGP II, kol. 35-36.
  40. Een van de vroegste Gelderse rechtgeleerde verhandelingen bezorgde de Nijmeegse stadssecretaris L. Goris, *Adversariarum iuris subcisivorum*, Arnhem 1632; derde druk 1651, vooral 31-40 m.b.t. de herengoederen en 248-259 m.b.t. horigen. Zie voor juristen(neo)latijn H. tokkel en N. van der Wal, *Juridisch latijn*, Alphen a/d Rijn 1991 (vijfde druk). Vgl. voor de aan het Hof verbonden advocaten A.J. Maris, 'De Lucasbroederschap te Arnhem, een rechtsgeleerd gezelschap' in: *Gelders Mengelwerk*, Arnhem 1985, 69-89.
  41. H. van der Linden, *De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte*, Assen 1956; herdruk Alphen a/d Rijn 1980, 365-387, alwaar oudere literatuur. Zie sedertdien W. Immink, 'Beschouwingen over rolverwisseling of eigendomsverschuiving' in: *VMOVR* 13 (1971), 407-466; G. Westerink, 'Het Veluwse tinsrecht en het probleem der eigendomsverschuiving. Van der Linden contra Heringa' in: *BM Gelre* 64 (1970), 72-87.
  42. Schrassert, CGZ II, 200-201 m.b.t. VHR nr. 132.
  43. Maris, Hof II, inv.nr. 2299.

44. 1627 Schrassert, CGZ II, 387-388 plicht tot afdracht van (hoofd)cijns en keurmede door kinderen van keurmedigen; 1630 Hasselt, Consideratiën, 498-499 nr. 93; 1631 Aldaar, 473-474 nr. 84; 1631 Schrassert, CGZ II, 205 positie van erfgenamen na uitkopen van kinderen uit eerste huwelijk bij aankoop van herengoed tegen betaling van lijfrente; 1633 Aldaar, 202-203; 1637 Aldaar, 202-203. Zie nog 1661 Aldaar, 229-230; 1675 Hasselt, Consideratiën, 64-67; 1677 Aldaar, 227-231 nr.39; 1681 Aldaar, 67-68 nr.19; 1686 Aldaar, 1-8 nr. 1; 1698 Aldaar, 269-278 nr. 49.
45. Term 'serviel': 1592 GGP II, kol. 35-36 wesende van servile conditie; 1600 GGP II, kol. 8081 servile persoenen; 1600 Schrassert, CGZ II, 235-242 horigen ende servile persoenen; eygen horigen servile personen; 1604 Schrassert, CGZ II 200-201 servile en onlosbare lasten; 1613 GGP II, kol. 136 geaffecteerde servituten; 1653 GGP II, kol. 345-346 veele horige, servile, keurplichtige, bastarden ende uytheemsen; 1659 Heringa, Tynsen, bijl. 54 serviliteyt. Zie nog 1676 GGP II, kol. 465-467 veele hoorige, servile, keurplichtige, bastarden en uytheemsen. Term 'vrij herengoed' 1609 GGP Appendix 2, kol. 232; 1609 GGP II, kol. 117-118; 1622/51 Schrassert, CGZ II, 82-97; 1630 Hasselt, Consideratiën, 498-499 nr. 93.
46. 1600 GGP II, kol. 76 verbod op vervreemding van goederen in bezit van Elten, Paderborn, Prum; 1600 GGP II, kol. 80-81; 1631 Hasselt, Consideratiën, 473-474 nr. 84.
47. Niet-hertogelijk 'herengoederen' in 17de eeuw VHR nrs. 197, 198, 199, 200, 205, 217, 218, 260.
48. Voogdijverdrag van 1664 Schrassert, CGZ II, 35-41 en Hasselt, Consideratiën, 489-492 waarin opgenomen REK inv.nr. 1562 (charter).
49. REK, inv.nr. 1561 Eltens leenregister [1652-1711]. Vgl. 1600 GGP II, kol. 76 resp. 80-81; 1616 GGP II, kol. 145 procedure bij vrijlating; 1622 Schrassert, CGZ II, 82-97; 1631 Hasselt, Consideratiën, 473-474; 1667 GGP II, kol. 408. Zie nog 1700 conflict om boomkap GGP III, kol. 20-21 en Hasselt, Consideratiën, 489-492; 1711 GGP III, kol. 191-192 verhef van goed.
50. Het benediktijnerklooster Abdinkhof te Paderborn, waarmee het voogdijverdrag van 1457 altijd vigerend bleef, vormde een geval apart dat een zelfstandige studie vanuit de hier geboden perspectieven verdient en derhalve achterwege blijft. Van Schouwen, Kelnarij van Putten, Leiden 1909 en zwaar daarop leunend C. Damen, 'De Kellenarij van Putten op de Veluwe' in: Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland 16 (1974), 237-329, zijn hoogst onbevredigend. Tal van voorbeelden in de hiervoor geciteerde literatuur. Andere instellingen traden veel minder op de voorgrond, namelijk: abdij Prum 1600 GGP II, kol. 76; kapittel St.-Marie te Utrecht 1604 Schrassert, CGZ II, 200-201, 1692 Schrassert, Consultatiën II, 85 nr. 19; stift Vreden 1653 GGP II, kol. 344-345.
51. 1609 GGP Appendix 2, kol. 232; 1622/51 Schrassert, CGZ II, 82-87 (art.1-56) = Maris, Hof I, 200-227 onder herneming van oudere reglementen (zie noot 24). Uit het traditionele Veluwse landrecht werd een dergelijke paragraaf geschrapt; vgl. Gereformiert lantrecht van Veluwen und Veluwenzoom, Arnhem 1604; 2de gewijzigde druk Arnhem 1621.
52. Eerstbekende gevallen vnZir 1620: Ede VHR nr.1; Barneveld nr.111; Nijkerk-Putten nrs. 194, 206, 208, 209, 212, 228, 229; Ermelo nrs. 281, 290, 306, 311; Doornspijk nrs. 348, 382; Heer-de nr. 407. Vgl. voor gepubliceerde tekst Heringa, Tynsen, bijl. 54.
53. Naar ambten uitgesplitste statistiek: Ede 6 op 48 goederen = 12 ; Barneveld 5 op 116 = 4 ; Nijkerk 10 op 27 = 37 ; Putten 2 op 18 = 11 ; Ermelo 16 op 76 = 26 ; Doornspijk 30 op 73 = 42 ; Heerde 30 op 116 = 25. Veluws gemiddelde 19.

54. Hetzelfde betalingsniveau voor en na de procedure 1609 GGP II, kol. 117-118; 1616 Aldaar, kol. 145.
55. 1592 GGP II, kol. 35-36 grotendeels letterlijk teruggrijpend op 1571 en nadien vooral op 1592: 1653 GGP II, kol. 345-346; 1670 GGP II, kol. 423-24; 1676 GGP II, kol. 465-467; 1684 GGP II, kol. 543-544; 1692 GGP II, kol. 592-593; 1703 GGP III, kol. 79-80 = De Blé-court, Bewijsstukken (zie noot 29), 255-256; 1743 Drost, Plakkatenlijst, 51 nr. 23.
56. 1591 GGP II, kol. 31-32; 1592 Aldaar, kol. 34; 1600 Aldaar, kol. 77 art 17 (herhaling van 1592). Vgl. ook 1672 Aldaar, kol. 431; 1679 Schrassert, CGZ II, 233.
57. Zie voor effectuering van sanctie (ca.1625-ca.1640) VHR nr. 16; een uniek geval?
58. Informatie omtrent kindertal voornamelijk uit West-Veluwe bekend, zoals VHR nrs. 53, 58, 61, 63, 75. Kinderloosheid bij voorbeeld VHR nrs. 370, 371. Foutieve registratie, zoals VHR nr. 133, waarschuwt voor het voorkomen van ambtelijke verschrijvingen.
59. Zie onder meer VHR nrs. 21, 71, 101.
60. Ter oriëntatie op het overgeleverde bronnenmateriaal zij verwezen naar C. Hitte Ris Lambers, De kerkhervorming op de Veluwe 1523-1578. Bijdrage tot het protestantisme in Noord-Nederland, Barneveld 1890; H. Roessingh, 'De uitkomsten van de godsdiensttelling van 1809 in sociaal-historisch perspectief' in: AAG Bijdragen 11 (1964), 151-181 = idem, Het Veluwse kerkvolk geteld, Zutphen 1978. J. Reitsma en S.van Veen (eds.), Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620, deel IV Gelderland, Groningen 1895 en J. van Veen, 'Losse blaadjes uit de kerkgeschiedenis der Veluwe 1592-1650' in: BM Gelre 25 (1922), 89-131 geven voornamelijk zicht op de Veluwse predikanten.
61. Geestelijk gehandicapten VHR nrs. 24, 34, 56, 70, 72, 382, 441, 476 (gasthuis), 485; lijftocht-regeling VHR nr. 74 (gasthuis).
62. 1670 Schrassert, CGZ II, 215-216: op basis van informatie daterend \Te& 1600 verklaart een auditeur van de Rekenkamer dat zij niet zonder voogd beschikkingen mogen treffen. Zie in het algemeen A.S. De Blécourt - H. Fischer, Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht, Groningen 1967 (7de druk).
63. Vgl. de trefwoordenlijst voorin VHR: 'oudste op de straat'. De term olderdom in de betekenis van primogenituur is onbekend bij MNWB en WNT (zie noot 14 en 16). Sedert oudst bekende vermelding (1598) courant gedurende eerste vier decennia van de 17de eeuw; daarna sporadisch. Menig jongere wellicht onder invloed van oudere teksten? Laatste vermelding 1740.
64. VHR nrs. 53, 96, 105, 240. Recht van instammen zie 1721 Hasselt, Consideratiën, 282-288 nr. 50.
65. VHR nrs. 9 / 53, 61, 64, 106, 103 / 245, 251, 264, 267, 274, 291, 298, 305, 309 / 317, 341, 358/ 393, 398, 423, 453, 454, 505.
66. Opmerkelijke boerderijnamen luiden: Trompet VHR nr. 264; Leeuwerik 285; Peppel 222; Moriaen 76 Lindeboom 31; Rotterdams 27.
67. Gevallen van persoonlijke horigheid nr. 119, 154, 466? Zie ook E. Heringa, 'Twee processen voor het Hof van Gelderland in de aanvang der 17de eeuw over belmundigheid wegens het niet betalen van hoofdcijns door kamerlingen' in: Rechtshistorische Opstellen, aangeboden aan A.S. de Blécourt, Groningen 1939, 182-197, wijzend op processen zonder daadwerkelijk gevolg.
68. Onder de gespecificeerde bezitters nemen in afnemende volgorde van belang de volgende categorieën de belangrijkste plaats in: (stads)burgemeesters, topperheidsfunktionarissen, edelen, (plattelands)scholten, militairen.

69. Ede VHR nrs. 2, 6, 19, 35, 38 dus 5 op 48 goederen = 10 ; Barneveld nrs. 58, 75, 80, 87, 92, 101, 117, 120, 126, 127, 130, 136, 137 dus 13 op 116 = 11 ; Nijkerk nrs. 193, 207 dus 2 op 27 = 7 ; Putten nrs. 224, 234 dus 2 op 18 = 11 ; Ermelo nrs. 240, 246, 250, 253, 256, 258, 269, 272, 272, 276, 303, 306, 313 dus 13 op 76 = 17. Veluws gemiddelde 35 op 285 = 12. Vgl. A. Martens van Sevenhoven, 'Geldersche pachtcontracten uit de 16e eeuw', in: VM OVR 9 (1942), 460-493, vooral 475-478 nr. 8 en 484-487 nrs. 11-12; H. Roessingh, 'Garfpacht, zaadpacht, en geldpacht in Gelderland in de 17e en 18e eeuw' in: BM Gelre 63 (1968/69), 72-97.
70. Het totale fenomeen van splitsingen is in detail slecht te volgen in VHR. Zie ook noot 65.
71. VHR nrs. 4 f 600/400; 8 f 700; 26 f 54; 29 f 24-200; 35 f 950; 53 f 462; 59 f 200; 63 f 9; 64 f 1200, 400; 77 f 1000; 85 f 200; 87 f 140; 88 f 24; 105 f 125; 108 f 1400; 117 f 700; 155 f 3250; 167 f 1000; 209 f 400, 450, 700.
72. Vgl. voor herengoederen voor het Hof Maris, Hof II, 116-118 en vooral de verschillende reeksen dossiers civiele processen. Zie ook noot 44.
73. H. Roessingh, 'Het Veluwse inwonerstal, 1526-1947' in: AAG Bijdragen 11 (1964), 79-150.
74. H. Roessingh, 'Beroep en bedrijf op de Veluwe in het midden van de achttiende eeuw' in: AAG Bijdragen 13 (1965), 181-274; idem, 'Hoe functioneerde een dorp in het midden van de 18de eeuw' in: Spiegel Historiae 2 (1967), 42-53. Ook een summier economisch overzicht in Roessingh (noot 73), 117-125.
75. Herbouwde boerderijen VHR nrs. 128 en 129, 304 en 305. Zie de fraaie kartografische weergave van de historische ontwikkelingen van de boerderijen in Nederland in: Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek. Jaarverslag 1990. Aantal boerderijen van vier gebinten: te Ede 5, Barneveld 23, Putten 5, Ermelo 11, Doornspijk 1, Heerde 15. Van vijf gebinten: te Barneveld 14, Ermelo 1, Doornspijk 1, Heerde 2.
76. B. Slicher van Bath, 'Studiën betreffende de agrarische geschiedenis van de Veluwe in de Middeleeuwen' in: AAG Bijdragen 11 (1964), 13-78; herdrukt in idem, Bijdragen (zie noot 2), 195267. Voor de ontwikkeling van de veestapel vanaf de 16de eeuw H. Roessingh, 'De veetelling van 1526 in het kwartier van Veluwe' in: AAG Bijdragen 22 (1979), 3-57. Zie voor de Arnhemse markt-graangeprijzen W. Tijms, 'Prijzen van granen en peulvruchten te Arnhem, Breda, Deventer, 's-Hertogenbosch, Kampen, Koevorden, Maastricht, Nijmegen' in: Historia Agriculturae XI-1 (1977).
77. Een van de zeldzame verwijzingen naar tuinbouw VHR nr. 414 appelboom (1690). Zie voor de tabaksteelt vooral in de noordwest Veluwe H. Roessingh, Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17de en 18de eeuw in Nederland (AAG Bijdragen 20), Wageningen 1976. Voor de papierindustrie C. Kokke, De Veluwse papiermolen, Arnhem 1977 (3de druk) en Roessingh (zie noot 73), 120-122. Zie voor wettelijke maatregelen m.b.t. eendenkooien GGP II, 282 en III, 574 = De Blécourt (zie noot 29), 254-255 en 257.
78. De aanstelling van een aparte 'zandgraaf' wijst op oprukkende zandverstuivingen; zie Nijhoff, Registers Hof, 374 (1599).
79. Schrassert, CGZ II, 235-242 art. 1-23. Hij geeft in de kop het jaartal 1600, maar noemt als keurmeester Gerit Denis, die echter pas in de jaren 1631-1661 deze functie waarnam. Een drukfout? Hoe dan ook, een datering in de eerste decennia van de 17de eeuw staat vast, omdat dergelijke instructies bij de aanvaarding van een ambt werden voorgelegd.
80. Zie noot 67.

81. 1593 GGP II, kol. 37; 1597 Aldaar, kol. 56; 1604 Aldaar, kol. 96; 1610 Schrassert, CGZ II, 384385; 1614 GGP II, kol. 138; 1616 Aldaar, kol. 114; 1625 Aldaar, kol. 222; 1658 Aldaar, kol. 378. vgl. 1745 Drost, Plakkatenlijst, 53 nr. 37.
82. Vgl. afgezien van het telkens herhaalde verbod op 'misbruik' (zie noot 55), illustreren 1639 Hasselt, Consideratiën, 474 nr. 85: in navolging van het leenrecht worden bastaarden van erfopvolging o.a. op herengoederen uitgesloten, en 1711 GGP III, kol. 181 de negatieve ontwikkeling. Zie voor de nieuwe maatschappelijke normeringen R. Verhullen, 'Beschavingsoffensief te Arnhem 1604-1671 in: BM Gelre 81 (1990), 97-112. M. Spiertz, e.a., Gids voor de studie van reformatie en katholieke herleving in Gelderland 1500-1700 (Gids Rijksarchief Utrecht 4), Utrecht 1988 (2 dln) draagt een interessante maar onevenwichtige hoeveelheid materiaal (bronnen en literatuur) aan voor een integrale benadering.
83. GGP II, kol. 157-158. Zie voor predikanten als bezitters van herengoed noot 68.
84. REK, inv.nr. 1550-1551; Drost, Plakkatenlijst, 51 nr. 23 en 53 nr. 37.
85. Vanuit theoretisch standpunt leverde Goris (zie noot 40) hiervoor een aanzet: bona feudalia et dominica (vulgo Heeren goederen). Concrete toepassing van het leenperspectief verraadt reeds in 1651 GGP II, kol. 329-330 over leen, abts, heeren en anderen goederen, in 1667 Aldaar, 408 beslaglegging i.v.m. belastingheffing mogelijk aen alle haer goederen, sonder onderscheyt van allodiale, leen, abten, vrouwen off andere goederen, wat natuyr deselve sullen moegen hebben. Het definitief beslag bewijst 1681 Hasselt, Consideratiën, 67-68 onder verwijzing naar 'Nederlandse' rechtsliteratuur; 1686 Hasselt, Consideratiën, 1-8 nr. 1 en oock een horig goed, waarvan de besitters keurmedig zijn; een keurmoedig leen. Uit de jaren 1711-1735 geeft Schrassert, Consideratiën, diverse andere voorbeelden. Vgl. de Nederlandse wet op afschaffing van de horigheid geciteerd door Fockema Andreae (noot 1), 129 'serviele verplichting uit het leenstelsel afkomstig'.
86. Zie noot 55. Afkoop tynsen 1708 GGP III, kol. 133-140: art.2 Item vrijkopinge van vrijhaves of hofhorige goederen sullen vermogen te geschieden, als nae dat dieghene soo sulcks willen doen daertoe van de Landt-schap eerst consent sal hebben versocht ende geobtineert. Uitkoop-regeling 1725 GGP III, kol. 419-420: Dat voorts alle andere lasten op de goederen staande L.I. en soo jaarlyks aen de de Domeinen deser Provincie betaelt werden als van herenguldens, blauwe guldens, roockhoenders, rijstvoeder ende dergelijckce op heeren, vrijhaeves en hofhorige goederen staende niet sullen kunnen of mogen uitgekogt worden, maar op die goederen verblijven, immers soo lange de goederen selfs van natuere bij vrijkoop niet verandert worden.
87. Laatst bekende gevallen van vrijlating tot tijnsgoed: 1694 VHR nr. 478; 1697 VHR nr. 372; 1698 VHR nr. 43; 1699 VHR nr. 279; 1705 VHR nr. 317; 1732 GGP III, kol. 503-504. Zie voor gepubliceerde oorkonden o.a. 1659 Heringa, Tynsen, bijl. 54 (= VHR nr. 16).
88. Vrijlating tot allodiaal goed 1740 VHR nr. 301. Aanvragen afkomstig van bovenlaag 1709 GGP III, kol. 148; 1732 Aldaar, kol. 503-504.
89. Toestemming tot testamentaire beschikking over o.a. herengoed ten gunste van een raadslid verbonden aan het Hof. Vgl. bij voorbeeld VHR nrs. 304, 353, 355, 368. Toestemming tot procederen, zoals VHR nrs. 343, 354, 368, 475, 493.
90. Aflopende registratie varieert per ambt: Ede tot 1791/92, B arneveld en Nijkerk tot 1792/93, Putten tot 1787, Ermelo tot 1792, Doornspijk en Heerde tot 1790/91. Vgl. GGP III, kol. 148.
91. Steekproefsgewijs komt de 18de-eeuwse toename van het aantal vergunningen neer op een verdrievoudiging ten opzichte van de voorafgaande eeuw. Met

- betrekking tot houtkap zijn nauwelijks processtukken bekend; GGP III, 20-21 = Hasselt, Consultatiën, 478 nr. 90 (1700). Vgl. Heringa, Tynsen, bijl. 31 uit 1570.
92. Zie voor namen van de bosmeesters REK, 216-217, 410-414.
  93. Meer om Cieraet als Gebruijck. Tuingeschiedenis van Gelderse buitenplaatsen - Kunstbezit uit Gelderse kastelen (tentoonstellingscatalogus), Arnhem 1990, alwaar verder literatuurverwijzing.
  94. Vgl. noot 68. Voorbeelden van bezitsconcentratie VHR Ede nr. 3, 4, 27, 42: Hendrik Otters, scholt van Ede [1736-1746], als wiens executeur-testamentair optrad J.Th. van Eck, burgemeester van Arnhem; vgl. Aldaar nr. 29. Gerard Pronck, secretaris secretaris en auditeur Rekenkamer [1702-1760] VHR nrs. 274, 276 (Ermelo-Nunspeet), 225 (Putten). Vgl. Pronck-stukken. Mededelingenblad van de stichting Familiearchief Pronck 2 (1981/1991), 420-423. Over de Veluwe bovenlaag in het algemeen S. Verstegen, Gegoede ingezetenen, jonkers en geërfdn op de Veluwe tijdens het Ancien Regime. Revolutie en Restauratie (1650-1830), Amsterdam 1989; herdruk Zutphen 1990, vooral 1-94 en idem, 'Bevindelijkheid en feodaliteit' in: BM Gelre (1990/91), 28-38.
  95. Zie voor adellijke huizen F. Eliëns en J. Harenberg, Middeleeuwse kastelen van Gelderland, Rijswijk 1984, vooral 279-364 ; handelt feitelijk voornamelijk over de tijd van de Republiek.
  96. AGN (zie noot 99) 5, 202-203; Aldaar 10, 397-398.
  97. Martens van Sevenhoven (zie noot 6), 198.
  98. Zie REK, p. 408-410 inv.nrs. 4645-4672.
  99. GGP III, kol. 50. In het algemeen H. Roessingh, 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden 1650-1815' in: Algemene Geschiedenis der Nederlanden 8, Haarlem 1979, 16-72, 451-453.
  100. VHR nr. 147: in 1593 vijf, maar in 1684 vier gebinten.
  101. Zondag / markten / kermis: S. van Veen, Zondagsrust en Zondagsheiliging in de zeventiende eeuw [z.p., z.j], 64-65. 1650 zondagsmarkt te Veenendaal. 1678 verbod voor zondag te Barneveld, verplaatst naar donderdag GGP II, kol. 478, resp. 505-506. Roessingh, Kerkvolk, 14-16 kermissen te Kootwijk, Garderen en Barneveld. Vgl. noot 82.
  102. Er was bij voorbeeld wel sprake van een boerenopstand in 1652 in de Achterhoek Nijhoff, Registers Hof, 166. Plaatselijke relletjes op de Veluwe zijn bekend uit de 18de eeuw. Zij hebben meer een economische dan een politiek-juridische achtergrond, zoals het pachtersoproer te Epe in 1748; zie Verstegen, Gegoede ingezetenen (noot 95), 90-92.
  103. Helle Haasse, Mevrouw Bentinck. Onverenigbaarheid van karakter en de Groten der aarden, Amsterdam 1981. J. MUser, Patriotische Phantasien 1774/86' in: idem, Sämtliche Werke. Historisch-kritische Ausgabe, bearb. L. Schirmeyer, Oldenburg 1943-1954. Zie Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte III, Berlin 1980, kol. 705-716.
  104. Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, Leiden 1911, deel I, kol. 1460-1461; Grote Winkler Prins, Amsterdam 1976 (8ste druk), deel 17, 185.
  105. Afschaffing van leenplicht en dienstbaarheid 1795 mrt 25 Drost, Plakkatenlijst, 119 nr. 414; afkoop herengulden 1795 mei 4 Drost, Plakkatenlijst, 121 nr. 423; afschaffing keurmeesterambt 1795 sept. 17 Drost, Plakkatenlijst, 127 nr. 456.
  106. Vgl. in Twente de activist J.W. Racer, 'Onuitgegeven memorie van Racer over de hofhorigheid 1801' in: Verslagen en Mededeelingen Overijssels Regt en Geschiedenis 2 (1862), 17-36; W. Massink, 'Een advies van mr. J.W. Racer over de

hoorigheid 1805' in: Aldaar 45 (1928), 232-244. Zie P. Aalbers, Het einde van de
horigheid in Twente en Oost-Gelderland 1795-1850, Zutphen 1979.

Aanhangsel: van herengoed naar tijnsgoed

Van de ca. 800 herengoederen zijn er - meestal in de eerste helft van de 17e eeuw - een aantal van ca. 20% omgezet in tijnsgoederen. In de tekst over de desbetreffende herengoederen vindt u dit aangegeven met: "Gevrijd en tot een tijnsgoed gemaakt." De bezitter van een herengoed kon dus zijn goed omzetten. Het betrof in feite een juridische omzetting: van horig herengoed naar een zekere vrije status van tijnsgoed. Niet dat het lag in de status, neen het zal veel meer zijn gegaan om de verplichting het (heren)goed bijeen te houden d.m.v. de verplichte terugkoop van uitgesplitste delen en de erfregeligen, zoals die golden voor herengoederen.

Echter in dit aanhangsel wil ik niet ingaan op de juridische kant. Voor degenen die daar in geïnteresseerd zijn is het werk van Heeringa over Tynsen op de Veluwe een interessante publikatie. In dit aanhangsel gaat het meer om de mogelijkheden die de genealoog en historicus heeft voor het (verdere) naspeuren van het vrijgekochte herengoed.

Hoe was de werkwijze voor het veranderen van de status?

De bezitter van een herengoed richtte aan de Staten van Veluwe een verzoek om zijn horig herengoed te vrijen. Na het ontvangen van het verzoek kwam het ter tafel op de vergadering van de Staten, die op de Gelderse landdag werd gehouden. Voor zover mij bekend werd er altijd gunstig besloten. Het besluit werd ter kentenis gebracht aan de Rekenkamer.

De Rekenkamer verrichtte twee administratieve handelingen. Allereerst werd er een akte opgenomen in de protokollen van de herengoederen. Deze werd verkort overgenomen in het herengoederenprojekt d.m.v. de al eerder aangehaalde tekst: "Gevrijd ..... enz"

De tweede administratieve handeling is interessanter. Het betreft de inschrijving van het voormalige herengoed in de tijnsregisters.

Eerst iets over de tijnsadministratie. Deze dateert uit de grafelijke c.q. hertogelijke tijd. In de Middeleeuwen werden nieuw ontgonnen percelen - danwel toen al horige goederen die omgezet werden -waarvoor een betaling voor het gebruik aan de graaf c.q. hertog van Gelre moest worden gedaan genoteerd in tijnsrollen later tijnsregisters. De oudst bewaarde rollen c.q. registers bevinden zich voor het merendeel in het Hertogelijk archief. De registers van na ca. 1546 bevinden zich in het archief van de Gelderse Rekenkamer. Het betreft de inventarisnummers 1295 - 1386, periode ca. 1546 - 1811. De tijnsadministratie werd per "tijnsdistrikt", soms gelijk aan een schoutambt, bijgehouden. Per deel betreft het een periode van ca. 50 jaar. Per tijnsinschrijving werd een overzicht gegeven van de herkomst van de tijnsbetaling - dus een lijst van betalers - en een verkorte omschrijving van het tijnsgoed. Voor wat de betaler aanging werd begonnen met het noemen van de betaler die in het jaar van aanleg van het register betaalde en vervolgens wie daarvoor betaalden, waardoor het mogelijk is in het voorafgaande (oudere) register de draad weer op te pikken. V.w.b. de omschrijving van het tijnsgoed werd aangegeven waaruit het gesplitst was, soms compleet met de naam van een oorspronkelijk (volledige) hoeve, danwel werd de naam van het tijnsperceel gegeven.

Vanaf het jaar van aanleg werd over de gehele periode bijgehouden of elk jaar betaald werd d.m.v. het aantekenen van het betaaljaar (afgekort, bijv. het register begon in 1600, 1601 werd 01, 1602 werd 02 enz.) Veranderde het tijnsperceel van bezitter dan werd de naam van de nieuwe bezitter onmiddellijk boven de oorspronkelijke bezitter

geschreven enz. Soms werd aangegeven hoe de verandering tot stand kwam, bijv. door koop of erfenis en ook werden wel familieverbanden aangegeven. Het is verleidelijk om uit een tijnsinschrijving en de veranderingen een hele stamboom op te bouwen. Men bedenke steeds dat de tijnsadministratie geen genealogisch doel had maar een zuivere administratie voor het innen van gelden was.

Nu terug naar de inschrijving van de voormalige herengoederen. De Rekenkamer schreef het nieuwe tijnsgoed in onder het desbetreffende "tijnsdistrikt". Men kende de volgende distrikten:

- Wageningen, Ruwehof en Ede (w.o. ook Renkum).
- Doornspijk (w.o. ook tijnsen uit de vrijheid van Harderwijk)
- Oldebroek, Elburg en Spaerbrouck (w.o. ook tijnsen uit de vrijheid van Harderwijk)
- Heerde (w.o. ook de zg. vossentijnsen in Oldebroek)
- Loenen of Apeldoorn
- Loe of Brummen (w.o. ook tijnsen in Apeldoorn, Rheden en Voorst)
- Arnhem en Oosterbeek (w.o. tijnsen in Dusinghof en verschillende ambten van Veluwe en Overbetuwe)
- Epe
- Voorst
- Nijbroek (slechts deels bewaard)
- Barneveld
- Nijkerk
- Ermelo en Putten

Over de periode 1546 - 1811 zijn verschillende hiaten, soms zijn deze te overbruggen omdat bij de inschrijving terug werd gegrepen op de oudere registers. Voorts zijn de meeste registers van de distrikten Barneveld, Nijkerk en Putten en Ermelo ten gevolge van de zg. Batenburgse pandschap niet in het archief van de Rekenkamer. Een deel van de m.n. oudere tijnsrollen en registers bevindt zich in het archief van de Wasserburg Anholt.

NB. Zie mijn artikel in VG 1994 nr. 5.

De nieuwe tijnsgoederen werden achterin de registers ingeschreven. Hieronder volgt als voorbeeld een dergelijke inschrijving. Het betreft herengoed 666, genaamd Middelbroeck, buurtschap Orden, ambt Apeldoorn. Na de vrijing werd het goed ingeschreven in het register van Loenen of Apeldoorn, archief Rekenkamer, invnr. 1334, fol. 155vso. De akte luidt:

"Joerien Henricx Pannekoek is als bij acte vande Ed. heeren vande Reeckeninge (Rekenkamer) in dato den 22 augusti 1637 inholt het recess binnen Zutphen (de landdag) den 14e Junij anno voorss. gehouden toegestaen zijn vrij heerengoed eertijts gedeylt uit het erve Middelbroeck inden Ampte van Apeldoorn inde buurschap Orden gelegen groot den hof voor de deur ½ schepel geseijs, op dei Saelweer een nieuw huys van 3 gebont, twee ackers indt Cruijs in de Dorperenck (enz) tot een vrij thinsgoedt te veranderen mitz dat idt heerengelt sijnde twee gld. 's jaers in Thins sal betaelen, alsoe dat hij t celvet van nu voertaen erffelick en ewelick sal moegen besitten ende gebruijcken als andere thins guederen in Veluwen gebruijckt worden oick alsoe vererven ende affsterven allet nae den thinsrecht es sal den eersten betaeldag martini 1637 (zijn)"

NB Uit de tekst op folio 155vso. blijkt dat al in 1637 twee percelen gesplitst zijn en dat er in 1658 een derde uitsplitsing plaats vindt. Van dat alles hoefde Jorrien als nieuwe tijnsgoedbezitter geen zorg meer te dragen.

Tijnsgoederen bleven in hun vorm bestaan tot 1811 terwijl de herengoederen in 1795 ophielden te bestaan, althans in juridische zin.

Wat er na 1811 met de tijnsgoederen juridisch gezien is gebeurd is geen onderwerp van studie geweest. Van belang is dat de omzetting van herengoed naar tijnsgoed mogelijkheden biedt aan zowel de genaloog als de historicus.

E. de Jonge, zomer 1995.